

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Іван ДЗЮБА

ДОНЕЦЬКА РАНА УКРАЇНИ
Історико-культурологічні есеї

Київ–2015

УДК 316.7+94(477.62)

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України*

Дзюба І.М.

Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 78 с.

У збірці представлено три філософські есеї, написані з певним хронологічним інтервалом (2001, 2005 та 2015 рр.), в яких автор намагається зрозуміти і пояснити економічні, геополітичні, історико-культурні, регіональні та соціопсихологічні причини, що уможливили російську агресію і окупацію частини Донеччини і Луганщини. Дуже сучасно сприймаються сьогодні думки автора, висловлені на IV Міжнародному конгресі українців (м. Донецьк, 28 червня — 1 липня 2005 р.) та підкріплені матеріалом, написаним вже 2015 р., під час гуманітарної катастрофи на Донбасі.

ДЗЮБА Іван Михайлович — літературознавець, громадський діяч,
академік НАН України

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)

ISBN 978-966-02-7536-2

© І. Дзюба, 2015

© Інститут історії України НАН України, 2015

Зміст

Вступне слово	5
Донеччина — край українського слова (2001)	13
Донецька складова української культури (2005)	18
Трагедія Донеччини (2015)	67

Вступне слово

Чи пам'ятають кияни, як на початку 2000-х паркани на околицях столиці ночами хтось таємничий невтомно прикрашав не дуже грамотними, але тим більш зловісними написами: «Всё будет Донбас!»? Одні те сприймали з гумором, інші з тривогою. Чи то хтось так розважався. Чи то комусь треба було налякати столицю перспективою приходу донецьких бандооліархів (ще дуже живі були чутки й легенди про їхні подвиги на початку 90-х: вибух на стадіоні «Шахтар» та інші гучні кримінальні порухунки, що вивели Донбас у «лідери» кримінальної прихватизації). Чи то самі вони та їхні посланці шантажували неминучістю свого тріумфу. Може, тріумфу й не сталося б, але ж у донецьких грабіоналів був широкий резерв по всій Україні: місцеві грабіональчики або охочі ними стати, навіть ціною визнання пріоритетності донецьких, у розрахунку на їхню боярську подільчивість. Щоправда, видимий тріумф виявився не тривалим, але він мав свої неявні форми і слід залишив надовго, болючий та гнійний. Не лише в економічному й соціальному стані України, який і до того був далекий від задовільного, — але й у суспільній свідомості, в поглибленні недовіри до влади. Що ж до нашої вужчої теми, то це виявилось в недобрій міфологізації поняття «донецький» в усіх його аспектах — принаймні серед частини суспільності, в ототожненні образу культового донеччанина з образом напористого кар'єриста, ширше — в неадекватному уявленні багатьох про Донеччину або й цілковитому незнанні її та в незацікавленості, небажанні знати, підміні знання міфами, — що не могло сприяти інтеграційним процесам.

Масові міфи такого роду зазвичай бувають симетричними, — на Донеччині культивувалися паралельні міфи неабиякої згубної сили. Тут маю на увазі не лише старі й воїстину безсмертні радянсько-кагебістські міфи про «западенцов» як бандерівців, — міфи, такі любі «совку» й відповідні його способу мислення, — а вже й нові, незалежницької доби, про нібито принципову ворожість «Кієва» (як символу української влади) до «Донбасу», що нібито

годує всю Україну: типово «совкове» переконання — неодмінно хтось когось годував, ні один народ не міг сам себе прогостувати, а от матушка-Москва годувала не тільки весь СРСР, а й увесь світ, принаймні весь соцтабір і «країни третього світу». Тож міф про Донбас як спонсора України був локальним відбиттям великого всерадянського міфу про утриманство цілих народів. При цьому не бралися до уваги ні фінансово-економічні, ні людські «капітало-вкладення» всієї України в господарський розвиток Донбасу, в будівництво нових шахт і металургійного виробництва, в наукове забезпечення технічного прогресу тощо, не кажучи вже про те, чиїм коштом і чиїми силами споруджувано т. зв. «комсомольські шахти» від кожної з областей України або як відбувалося забезпечення Донбасу продовольчою продукцією та його водопостачання.

Одна із версій цієї зверхності Донбасу, а водночас відрубності й, мовляв, геополітичної чужорідності «Києва» та його невдячності Донеччині знайшла вираз у відомому — порівняно м'якому — месиджі: «Донбас не чують». У певному сенсі це була б правда (про це я говоритиму далі), але тільки в тому разі, якщо мати на увазі й інші складові ширшого реального змісту цього месиджу: «Донбас» також не чує і не хоче чути «Києва»; більше того, «Донбас» не чує самого себе (і це, на мій погляд, найістотніше — про що також буде мова далі). Справедливе оскарження тяжких, а часом і нестерпних умов життя трудівників, різючих контрастів між фешенебельними кварталами еліти й дореволюційними «собачовками» робітничих окраїн, хронічні не виплати зарплат тощо адресувалося «Києву», а не реальним творцям цих умов — донецьким олігархічним кланам.

Хоч це і не знімає відповідальності ні з «Києва» (тобто всіх перемінних українських влад), ні з національно-демократичних сил: ні ті, ні ті так і не спромоглися запропонувати Донбасу (як, зрештою, і всій Україні) переконливої та конкретно-обґрунтованої програми соціально-економічних перемін. Захист життєвих інтересів трудівників не став пріоритетом діяльності ні державних структур України, ні тодішніх громадських організацій та демократичних рухів. У цьому крилася велика небезпека, на яку я намагався звернути увагу ще у співдоповіді на Першому Всесвітньому форумі українців 21 серпня 1992 року: «...Біда наша, яка може виявитися

фатальною, в тому, що демократичні сили не створили ні теоретичних концепцій, ні тривких організаційних структур, які б відповідали потребі захисту конкретних соціальних інтересів трудівників і водночас узгоджували б цей захист із процесом демократичного державотворення. Натомість роль оборонців трудового люду намагаються — і не без успіху — перебрати противники незалежної демократичної України, поборники тієї системи, яка протягом 70 років здійснювала найжорстокішу в світі експлуатацію і довела суспільство до нинішнього стану. Вони ж цинічно одягаються і в одязі захисників демократії та прав людини — ті, хто ще вчора заганяв у тюрми за саму згадку про права людини».

Про це доводилося говорити й писати не раз. На жаль, за всі роки незалежності ситуація не дуже змінилася. Противники української державності сповна використали ті труднощі, які переживала наша країна за умов розвалу колишнього єдиного економічного простору СРСР (планово створюваного протягом десятиліть з далекоглядних політичних мотивів) і фінансових грабунків (привласнення загальносоюзного золотовалютного фонду та ін.) і торговельних обмежень, до яких вдавалася Москва. Надії на краще життя швидко змінювалися розчаруванням, і це стало головною причиною «очужіння» Донбасу до української державності та посилило процеси його деукраїнізації. Адже Донбас — не Галичина, де люди ладні були терпіти труднощі заради національної ідеї. Тут ця ідея мала б дістати соціальне наповнення, без якого політичні та мовно-культурні гасла втрачали свою привабливість, — а такого наповнення не було. Більше того, всесильні господарі Донеччини, які вже встигли на радянській спадщині вибудувати свою феодальну реальність, зуміли невдоволення людей відвести від своїх награваних мільярдних статків у бік самої мало кому тут зрозумілої української ідеї, отже, й «Кієва».

Усе це, хоч і не тільки це, приявне було в тому соціально-політичному ґрунті Донеччини, на врахуванні якого сили «Русского мира» під проводом Кремля розігравали (не з учорашнього ж дня!) свою багатоходову і нескінченно-криваву комбінацію. Де був її початок (і чи був?) і де буде (і чи буде?) її кінець? І що це: громадянська війна на Донеччині чи війна пугінської Росії проти

України? Суперечка на цю тему, навіть сама постановка питання, здаються мені схоластичними. Згадаймо історичні прецеденти. Хоча б долю УНР — майже сто літ тому. Агресія більшовицької Росії інспірувала виступи пробільшовицьки розагітованих сил у самій Україні. Одного не могло бути без другого — і навпаки. Так і тут: інспірувала путінська Росія, але ж і було що інспірувати. Регіональна еліта діяла як п'ята колона, роздуваючи антиукраїнські настрої серед населення і використовуючи для цього ті соціально-економічні проблеми, які сама ж і створювала. Однак є і важлива відмінність: тепер московська «п'ята колона» в усій Україні не така потужна, а Україна не така безборонна й не полишена світом на поталу, як тоді.

І путінська агресія, на відміну від більшовицької, не несе в собі жодної соціальної ідеї і заряджена самою лиш шовіністичною хіттю «Русского мира» та оманливими обіцянками кращого життя. Але масові ілюзії бувають непереборними. Зброї ж у Росії навалом, зброя страшна (і «гради», і супергради, і телегради), а «донецьких», як і своїх, їй не жалко. Тож кінця жертвам, крові, руїнам поки що не видно.

Нині кожен громадянин України на власній долі відчув увесь тягар цієї неймовірно безглуздої і неймовірно реальної війни. Суспільство бодай приблизно знає про фінансові й економічні втрати України, про руйнування господарської інфраструктури Донеччини й систем життєзабезпечення. Але поки що мало хто знає і мало хто задумується над величезними інтелектуальними, культурними, мистецькими втратами та морально-психологічними наслідками цієї трагедії як для Донбасу так і для всієї України.

...Почати з того, що Донецька область (сама лише Донецька, навіть без Луганської) посідала третє місце в Україні (після Києва й Харкова) за кількістю науково-дослідних інституцій, вищих навчальних закладів і студентів у них, а відповідно й викладачів та наукових працівників. Тепер функціонування цих інституцій та вишив дезорганізоване або й паралізоване (фактично вони втрачені для України й не знати, на який час, — хоч деякі з них почасти переселені в інші міста України). Яка доля чекає їхніх наукові фонди, зрештою — їхні наукові кадри й школи? Що буде з Донецьким

науковим центром Національної академії наук України? З численними державними науково-дослідними та проектними інститутами? Або, скажімо, зі Східноукраїнським університетом у Луганську, — з його унікальною бібліотекою україніки, яку подарували йому канадські українці? Несть числа запитанням, на які не видно відповіді.

Однією з особливостей культурної ситуації на Донеччині, з її насиченістю технічною інтелігенцією, було те, що в тих небагатьох українських культурних центрах, які там існували, велику роль відігравали представники технічних та природничих наук: у Донецькому відділенні Наукового товариства ім. Шевченка, Українському культурологічному центрі, Донецькій філії Центру гуманітарної освіти. Виходив науково-популярний журнал «Світ». Тепер установи такого напрямку не мають шансів на існування в т.зв. «ДНР» та «ЛНР», і саме життя людей з чіткою українською позицією опинилося під загрозою. Невідома доля багатьох людей, які збагачували культуру Донеччини. Дехто переселився в інші регіони України, а з деяким неможливо встановити зв'язок. Багато мистецьких колективів або розпалося, або шукає притулку в Україні поза зоною окупації, — як-от актори Макіївського Театру юного глядача. Змушений був залишити Донецький Національний академічний театр опери та балету ім. А.Б. Солов'яненка його головний диригент упродовж 15 років — лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка Володимир Василенко. І цей театр, і Донецький Національний академічний музично-драматичний театр, вистави якого мали останніми роками великий успіх на Донеччині й були відзначені Шевченківською премією, тепер у стані розвалу. Навіть всесвітньо відомий балетмейстер Вадим Писарев висловив сумнів щодо подальшого існування свого славетного колективу. Під загрозою руйнації та пограбування опинилися унікальні заповідники й музеї, зокрема Донецький художній музей, Горлівський художній музей.

Тим часом на території т.зв. ДНР і ЛНР триває «зачистка» від усього українського — від національно зорієнтованих літераторів, журналістів, діячів культури; перестала існувати газета «Донеччина» — єдина україномовна серед кількох сот російських; українське телебачення й радіомовлення сюди давно вже не досягають, як давно вже «не приемлют» тут і українську книжку, і українську

школу. Тепер полюють уже навіть на українські вивіски та написи. Сумнівної проби правителі сумнівних «республік» доводять до омріяного кінця справу, яку «тихою сапою» провадили їхні «попередніки» — грабіонали кількох скликань. Їхня мета — Донеччина має вирвати з себе будь-які залишки свого вже підірваного українського коріння, забути про свою українську причетність. Одвертий або прихований, ідеологічно замаскований етноцид (і лінгвоцид) на Донеччині, за різних влад (української по суті там ніколи не було), проходив у кілька етапів, мав свої піки, спади й паузи (навіть регресії). Чи тепер самочинні «народні республіки» сподобляться довершити його?

Перед кожним із тих, хто почувається громадянином України і переймається долею Донеччини, постає питання: що буде далі? і що робити? Дехто залюбки повторює гасло: «Війна до повної перемоги». Я такої риторики дозволити собі не можу. По-перше, в таких війнах («гібридних») «повної перемоги» не буває, а переможеними залишаються людяність і здоровий глузд. І ще один неминучий результат: нові незліченні жертви й страшні каліцтва, Як і цілковита руйнація Донбасу (життєсфера його населення вже й тепер знищена більше, ніж під час Другої світової війни, бо тоді фронти проходили й верталися, а тепер перемелюють одні й ті ж самі місця, і зброя тепер страшніша), — а він, Донбас, не для всіх є абстрактним поняттям. По-друге, наполягати на воєнному вирішенні питання має моральне право тільки той, хто сам воює на фронті. Але й фронтовики далеко не всі такої думки.

Інший погляд: альтернатива — мир. Хто ж в Україні проти миру. Але де він? Який, на яких умовах? Капітуляція під виглядом миру? Ми вже надивилися на «перемир'я» і «тишу», які потрібні бойовикам (і кремлівським стратегам) лише для зміцнення своїх бойових порядків, для донасичення зброєю та для підготовки дужчої агресії, — і в яких гине і наших бійців, і мирних громадян не менше, ніж у «гарячі» дні. Такий «мир» був би зрадою не лише тих, хто загинув і гине на фронтах, але й зрадою тих вірних Україні громадян, які залишаються на Донеччині або змушені були тимчасово переселитися в інші області України, сподіваючись, що держава допоможе їм повернутися на свою рідну землю.

Здається, виходу з цієї дилеми немає. Потрібна перемога, але війна перемоги не дасть і заведе в нікуди. Вихід не на шляху війни. Однак і зійти з цього шляху ворог не дає. І, можливо, зійти не вдасться. Шукати вихід має все суспільство, не ждучи, що за нього вирішать у європейських столицях на таємних перемовинах. І політики, і військовики, і аналітики-соціологи та психологи, і, може, насамперед ті, хто нині в тому пеклі боронить Україну, й ті, хто там живе..

Але й кожен із нас, навіть усвідомлюючи невисоку міру своєї компетентності, може поділитися власними міркуваннями, що будуть частиною широкого громадського форуму. Бо йдеться про долю і Донеччини, і всієї України.

Я також дозволю собі дещо сказати. Смію думати, що трохи знаю Донеччину, принаймні минулих десятиліть. Сумнозвісний нині Докучаєвськ, де були загніздилися мобільні бандити, що знищили маршрутний автобус з мирними пасажирами під Волновахою, — це колишнє робітниче селище Оленівські кар'єри, де жили мої батьки і де я навчався в школі; там найдорожчі мої спогади. Не можу повірити, що тими вбивцями стали мої земляки, може, й збайдужілі до України, але здебільше не ворожі. Швидше це якась мобільна банда, що «освоює» лінію Оленівка — Докучаєвськ — Стила — Старобешеве — Каракуб (Комсомольське), на шляху до Волновахи й Маріуполя, використовуючи зручний для пересування й переховування рельєф цієї частини Донеччини (яку колись називали «донецькою Швейцарією»).

Ширший простір від Маріуполя й Волновахи до Краматорська й Слов'янська я свого часу об'їздив і обходив і в шкільні та студентські роки, і за журналістськими дорученнями. Звичайно, часу відтоді минуло багато, і багато що змінилося. Та не могли стати кривожерними україноненависниками маріупольські металурги, краматорські виробники унікального пресового устаткування, хлібороби Волноващини чи Миколаївщини. У всякому разі, сюжети телехронік заповнює зовсім інша публіка. А з трудівниками можна було і треба було домовлятися.

...Протягом минулих десятиліть я мав деяку причетність до культурного життя Донеччини і, природно, не раз писав про нього.

Знаю про Донеччину й донеччан далеко не все, але трохи більше, ніж ті, для кого вона лише адміністративно-географічне поняття. Намагався пізнавати її. Може, щось і побачив, відчув.

Тож для початку наведу деякі з давніх своїх публікацій, — у них ідеться про речі, які нині, на жаль, мало хто знає, а знати б годилося. Нічого в них не змінюю, бо не маю звички «коригувати» раніше писане, адаптуючи до сучасної атмосфери й стилістики. Як було, так і було, як воно тепер — читач сам знає, а як буде далі — ніхто не знає, і не всі побачать. Але не можемо про це не думати. І про минуле, і про сьогоденне, і про невідоме прийдешнє.

Тож почну трохи здалеку.

Донеччина — край українського слова

Я виростав на Донеччині в ті часи, коли «Донбас» — це звучало гордо. Втім, «Донбас» — завжди звучало і звучатиме гордо. Але трохи по-різному. Тоді це була «Всесоюзна кочегарка», а фактично ще й всесоюзна ливарня, і всесоюзна кузня. Відсвіт цього, вміло створеного радянською пропагандою, почесного статусу, падав нібито на кожного донечанина, і не один з моїх однолітків відчував свою уявну причетність до слави цього імені — Донбас. Тільки згодом приходило розуміння того, якою дорогою ціною давалася ця слава і кочегарки, і рудні, і ливарні, і кузні — ціною хижачького спустошення «підземних комор» донецької землі, затруєння атмосфери, жорстокої експлуатації робочого люду. За металургійними і машинобудівними гігантами, за монументальними пірамідами териконів не кожен помічав дореволюційні «собачовки», в яких десятиліттями тулилися «гегемони» та їхні сім'ї. За пропагандистським ушлявленням донецького робітництва як передового загону робітничого класу всього СРСР губилася справжня драматична картина сталінських чисток і розправ з «ворогами народу», а за гімнами «пролетарському інтернаціоналізмові» й прокляттями «українському буржуазному націоналізмові» — цілеспрямоване, і пряме, і приховане, придушення української культури, українського слова.

Сьогодні ми можемо скласти повніше й об'єктивніше уявлення про донецьку землю, про все, що діялося на ній, і про славі, і про трагічні сторінки її історії. Деякі з них допоможе прочитати ця книжка, упорядкована доцентом Донецького Національного університету В. Оліфіренком: «Уроки правди і добра», — своєрідна хрестоматія творчості тих донецьких письменників, які в радянські часи були або викреслені з української літератури, або представлені в ній спотворено і про яких читачі взагалі, а школярі тим більше нічого не могли знати. Тобто, йдеться про цілий загублений пласт української культури, українського слова на Донеччині, — а це одна з обставин, що давали змогу і на рівні офіційної політики, і на рівні

обивательської думки створювати враження, ніби Донеччина — «руссоязычний регіон», втрачений для української мови.

Насправді ж Донеччина не тільки віддавна привертала увагу українських письменників, — вона й сама як український край, населений переважно українською людністю (хоч гостинний і до переселенців різних національностей), дала багато яскравих талантів усій українській культурі, в тому числі й літературі.

Особливо рясно заколосилося українське літературне слово на Донеччині в добу національного відродження початку ХХ ст. та в 20-і роки, коли здійснювалася так звана «українізація»: відбувся перехід на українську мову освіти, преси, книговидання тощо. Цей короткий період відносно вільного національного розвитку, коли впали прямі заборони царських часів, показав, на що здатні розкуті сили українського народу в усіх сферах культури. І в Донеччині народжуються українські газети й журнали, українські театри, виявляють себе талановиті поети й прозаїки. Але це піднесення налякало більшовицьку владу, яка побачила в ньому небезпеку «сепаратизму» і «націоналізму». Московське керівництво оголосило «націонал-ухильниками» тих українських комуністів на зразок М. Скрипника або О. Шумського, які намагалися бодай почасти враховувати українські національні інтереси. Від кінця 20-х років посилюються політичні репресії проти української інтелігенції, а водночас розпочинається жорстока примусова колективізація на селі, довершена страхітливим зумисне організованим голодомором 1932–1933 років, що приніс мученицьку смерть мільйонам селян. Усе це було складовою частиною того, за визначенням істориків, «великого терору», який сталінське керівництво здійснювало по всьому Радянському Союзові. А Україні було завдано особливо тяжкого удару: це була помста за національно-визвольний рух і за спротив колективізації.

Тож і на Донеччині хвилі репресій, що йшли одна за одною, мали не тільки політичну, а й національну «адресу». Це бачимо і на трагічній долі українських письменників Григорія Баглюка, Сави Божка, Лева Скрипника, нариси про яких і уривки з творів подано в цьому збірнику. Важливо зауважити, що здебільше репресовані в 30-і роки письменники (як і інші «вороги народу») не були

політичними противниками радянської влади; більше того, багато з них були активними борцями за неї і тільки поступово, із запізненням звільнялися від своїх ілюзій. Деякі з них навіть вірили в офіційну версію про «шкідників», «диверсантів» і «ворогів народу», яку влада висувала для виправдання терору, — вірили, аж поки їх самих не оголошували «ворогами народу». Ілюстрацією цих трагічних ілюзій може бути оповідання Григорія Баглюка «Розповідь про підсудного», в якому відбився, хоч і «пом'якшено», вплив манії шкідництва.

Інакше склалася доля тих наших земляків-письменників, які опинилися в еміграції на Заході — чи то після революції (як Микита Шаповал), чи то під час II Світової війни (як Емма Андієвська, Леонід Лиман, Василь Гайворонський, Віталій Бендер, Володимир Біляїв). Вимушена еміграція, вигнання, втрата Батьківщини — це теж трагедія, але вона, принаймні, дає якусь компенсацію: можливість і на чужині працювати для свого народу в надії, що колись вона стане йому відомою. Ця надія, як бачимо, нині справдилася: вільна і незалежна Україна відчинила двері для своїх синів і дочок, яких лихоліття розкидало по всьому світові. А серед них було багато діячів науки, культури й мистецтва — вчених, художників, співаків, акторів, композиторів, письменників. Вони створили великі мистецькі цінності, з якими ми, в Україні, поступово знайомимося. І треба сказати, що немалий внесок належить тут нашим землякам-донечанам. Особливо слід відзначити Емму Андієвську, яка посідає одне з чільних місць в українській поезії й прозі, а крім того, є ще й талановитою художницею.

Ще одне коло авторів, представлених у цьому збірнику, — це так звані «дисиденти», які в 60–70-і роки підняли голос проти радянського псевдосоціалізму, за демократію, права людини, права української нації. У своїй творчості вони розламували тісні рамки «соціалістичного реалізму» і сягали висот вільного слова, що вже й саме собою було викликом тогочасному світові обмежень, фальшу й страху; до того ж, і своєю громадською поведінкою вони стверджували незалежність і відданість ідеї політичного та духовного відродження України. На першому місці тут слід назвати, безумовно, Василя Стуса — поета світової міри і людини незрівнянної сили

духу та жертвовності. Якби Донеччина дала Україні тільки його, — і тоді її внесок у нашу свободу й незалежність був би унікальним. Але вона дала ще й Миколу Руденка — талановитого поета і прозаїка, автора десятків непересічних книжок, оригінального мислителя й публіциста, мужнього правозахисника; Івана Світличного, глибокого літературознавця і критика, натхненника руху «шістдесятників»; Олексу Тихого, не поступливого обличителя неправди й оборонця рідного народу, з яким фарисейська система жорстоко розправилася, як і з Василем Стусом, Іваном Світличним та багатьма іншими; дала Донеччина і Василя Голобородька — ще одного поета світової міри, належно поцінованого знавцями в багатьох країнах і ще недостатньо поцінованого в нас.

От вам і «русскоязычний Донбасс!» — вертаємося до теми, з якої почали. Донеччину справді русифікують не одне десятиліття, але вбити її українські корені, замулити її українські джерела не вдалося. Мало того — саме отой більший, може, ніж деінде, тиск русифікації народжував і відчайдушніший спротив носіям національної смерті.

А життя українського слова на Донеччині ніколи не припинялося. Протягом повоєнних радянських десятиліть воно, українське слово, жевріючи то там, то там, нагадувало багатьом, хто вони, і наvertало до України всупереч усім задурманюючим обставинам. Я відчув це й на собі. Закінчив 1949-го російську школу, поступив у Сталінський педінститут на російську філологію — бо ж загіпнотизований був пропагандою «русского приоритета» в усьому. Але в душі жила неповторна образна українська мова — мамина, бабусина, сусідів... І кликала в якісь ще незнані глибинні українські світи. Невже справді ця мова «безперспективна», мова, як багато хто казав, неосвічених селяків? Але в Сталіно, на відміну від своїх Оленівських кар'єрів, де сірувата інтелігенція «соромилася» української мови, я зустрів журналістів і письменників, які були її патріотами, хоч, звичайно, і не підкреслювали цього, щоб не потрапити в «націоналісти». Саме вони — Андрій Ключця, Павло Байдебуря, Віктор Соколов, Микола Непран та інші — дали мені непомітний перший поштовх і привід задуматися про Україну та свій шлях до неї, який був плутаним і тривалим, але все таки привів до само-

усвідомлення. Це — про роль літератури й літераторів у підтриманні національного життя. Були ж на Донеччині й російські поети та прозаїки — Володимир Труханов, Віктор Шутов, Борис Радевич, Петро Чебалін та інші, але ближче до серця сприймалися українські.

Звичайно ж, Донеччина для багатьох асоціюється з фактами російськомовної культури, яка на поверхні життя переважає. Не заперечуючи і не ігноруючи її, важливо водночас спростувати й досі популярний міф про цілковиту зросійщеність, деукраїнізованість Донеччини. Міф цей паралізує українство замість підтримувати його. Тому важливо показати, що Донеччина — органічна частина України, що вона робить не лише величезний внесок у створення економічної потуги України, але і в її духовність. І хотілося б за цією книжкою побачити інші — які б репрезентували сучасну українську літературу Донеччини, її фольклор, її живопис, музику, театральне мистецтво — всупереч усім несприятливим обставинам і в цих жанрах проявлялася і проявляється творча сила українського народу. І тут Донеччині є чим гордитися!

28 серпня 2001 року

Донецька складова української культури*

Уже доводилося говорити про те, що в сучасному українському суспільстві недостатньо усвідомлені регіональні джерела й багатства національної культури і разом з тим недостатньо закріплені її загальнонаціональні символи. Донеччина тут в особливому становищі, оскільки її культурне життя не сповна інтегроване в культурне життя всієї України, а значна частина населення живе в ілюзії належності до сфери російської культури, — насправді фактично не засвоєної і здебільше й не уявленої адекватно.

Оголошена тема є надзвичайно широкою і складною, потребує спеціальних ґрунтовних досліджень, і тут можна лише в загальному окреслити кілька її аспектів. А саме: Донеччина як об'єкт суспільних і культурних проєктів української інтелігенції; Донеччина як тема української літератури й мистецтва; Донеччина як суб'єкт українського культурного життя чи генератор культурних ініціатив.

Мабуть, немає потреби починати з етнічної історії Донеччини — вона в загальних рисах відома, досліджена особливо в працях останніх років (наприклад, у публікаціях доктора історичних наук Василя Пірка), і тільки лінощами думки або політичною упередженістю можна пояснити, з одного боку, нескінченні спроби заперечити або применшити присутність українського етнічного елемента в цих краях, починаючи з XVI ст., так і, з другого боку, ігнорування масштабів міграційних потоків у XIX й XX століттях і волюнтаристського державного оргзабезпечення робочою силою грандіозного індустріального будівництва в часи УРСР та як наслідок — нагромадження відповідних етнокультурних проблем і суперечностей.

Але попри все, Донеччина в усі часи була частиною України та її культури.

Вражає вже тільки простий перелік імен видатних особистостей, яких Донеччина дала українській культурі. Родина Алчевських, Микита Шаповал, Микола Скрипник, Володимир Сосюра, Архип Куїнджі, Іван Карабиць, Микола Руденко, Іван Світличний, Анато-

* Доповідь на VI Міжнародному конгресі українців (м. Донецьк, 28 червня — 1 липня 2005 р.)

лій Солов'яненко, Михайло Гришко, Леонід Биков, Вадим Писарев, Василь Голобородько, Павло Байдебуря — це далеко не всі... А скільки видатних учених вийшло з Донеччини!

У Донецькому українському муздрамтеатрі в 1933–1935 рр. працювала Любов Гаккебуш, яка 1933 р. разом з Володимиром Добровольським заснувала Сталінський театр ляльок. У Маріуполі працював видатний фольклорист-славіст Михайло Гайдай. З Донецьким оперним театром пов'язані імена М. Момота, Ю. Гуляєва, Р. Колесник; з драматичним театром — імена О. Утеганова, В. Грипича та інших видатних діячів театру; у передвоєнні роки в Донецькій опері працював Натан Рахлін — один із найяскравіших диригентів другої половини ХХ ст.

З Донеччини вийшли не тільки відомі державні діячі СРСР та Української РСР, а й визначні постаті української діаспори: Павло Гладкий — орієнталіст, організатор Владивостоцької української громади (1906–1910), редактор ж. «Вестник Азии» (1914–1917), голова української громади Манчжурії; згадуваний уже Микита Шаповал — видатний політолог і соціолог, дослідник робітничого питання і національного руху; з покоління Другої світової війни — поети Леонід Лиман, Володимир Біляїв; прозаїк Василь Гайворонський, поетеса, прозаїк і художниця Емма Андіївська, одна з найоригінальніших постатей української літератури, а вже в наш час — видатний мовознавець Олександр Гаркавець, який уперше описав вірмено-кипчацьку та урумську мови.

Історію з'яв української професійної культури на Донеччині можна починати з 80-х років позаминулого століття (фольклорну творчість тут оминаємо), коли в Маріуполі, де було створено перший на Донеччині театр, виступали П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, М. Садовський; сюди приїздили трупи М. Кропивницького, М. Старицького.

До речі, тим, хто дотримується версій про відрубність Донеччини від усієї України, а особливо зловживає протиставленням Донбасу Галичини, цікаво буде знати, що ще 1902 р. на Донбасі поширювалися політичні летючки з Галичини (див.: «Робітничий клас і українське національне питання», с. 4). Пояснюється це просто: на Галичині, на нафтових промислах Дрогобиччини, орга-

нізований робітничий рух розвинувся раніше, ніж на Донбасі, і там був досвід, яким нафтовики готові були поділитися із шахтарями.

В літературі донецька тематика вперше з'являється в творчості Бориса Грінченка, який учителював на Донеччині. В оповіданнях «Каторжна» (1888), «Панько» (1893), «Батько та дочка» (1893), «Серед чужих людей» (1890) зі співчуттям змальовано злиденне життя й жахливі умови праці шахтарів. Разом з тим шахтарське середовище з його пиятикою, вульгарністю й суржиковою мовою постає як чинник деморалізації та денаціоналізації села. Можна, звичайно, говорити (і багато говорилося) про обмеженість народницького ідеалу письменника, але й заперечувати правдивість змальованих ним картин не доводиться. Як і його щирого співчуття до тяжкої долі шахтарського люду, що особливо знайшло вираження в оповіданнях «Панько», «Батько і дочка».

І все-таки Б. Грінченко дивився на Донеччину збоку, з села, шахтарі для нього, як і для його героїні Сохвії, «чужі люди», і не випадково деякі його герої, скуштувавши гіркого шахтарського хліба, вертаються на село, звідки втекли в пошуках кращої долі. Інакше у Миколи Чернявського, який надовше вкорінився в Донеччині (вчителював у Бахмутській духовній семінарії в 1889–1901 роках). Для нього Донеччина — «рідний край», і в його «Донецьких сонетах» уперше постають ліричні пейзажі цього краю, оповиті роздумами про історію, про соціальні колізії життя. Він приєднався до маніфесту Михайла Коцюбинського із закликом розширювати ідейно-тематичні обрії української літератури, виходити за межі села, писати про інтелігенцію, робітництво, і його оповідання засвідчували поважність намірів наших реформаторів.

Учителював на Донеччині (в 1899–1908 роках) і молодший колега Чернявського, його учень Спиридон Черкасенко. Як і Чернявський, він пише про тяжку працю та безпросвітний побут шахтарів, але й пристрасно заперечує недоброзичливі стереотипні уявлення про них.

Ви смієтесь, що п'яний я?

Та байдуже мені!

Горить, болить душа моя

І серце все в огні...

На чужий присуд: «Тварюка він», — поет відповідає:

*... Дурні! Дурні!
як вийде з голови
Колись той хміль, то — навісні —
заплачете і ви!..*

У прозі Черкасенка маємо картини шахтарського побуту й праці; участь шахтарів у революції 1905 року відгукнулася в його творчості образами молодого покоління шахтарів, які стають на шлях боротьби за визволення від експлуатації («Страйк», «Повинен», «В шахтах», «Сашків кінець»). 1909 року вийшла збірка його оповідань «На шахті».

Критика давно звернула увагу на те, що українська література не тільки раніше за російську звернулася до зображення боротьби робітництва (І. Франко написав повість «Борислав сміється» 1881 року, коли ні в російській, ні в західноєвропейських нічого подібного не було; Е. Золя написав свою «Прорість» 1885 року), а й шахтарів Донеччини «побачила» раніше. Нариси О. Серафимовича «На заводі», «Под землей», «Под праздник» з'явилися 1899 року. Більше того, мотиви шахтарських оповідань Б. Грінченка відгукнулися в російській літературі. Сюжет оповідання «Панько» переказано в книжці Лібермана «В угольном царстве», що з нього, як відомо, скористався Пільняк у своєму «Голом годе», а сюжет «Батька та дочки» повторив російський письменник А. Свирський у своїй повісті з життя шахтарів «Чорні люди» (Ів. Ткаченко. «Донбас у художній літературі». — «Забой», 1930, ч. 6, с. 36–37).

У радянській українській літературі першим визначним твором, пов'язаним з Донеччиною, стала поема Володимира Сосюри «Червона зима» (1921). Хоч того ж таки 1921 року вийшла поетична збірка Миколи Хвильового «Молодість» з програмовим віршем-звертанням «Рудням» і не випадковим посиланням на Франка.

*О рудні, ваше свято,
вітайте жебрака.
Приніс вам слово-злато
Яскравого Франка.*

І в цій збірці, і в наступній — «Досвітні симфонії» (1922) — М. Хвильовий намагається ввійти в роль пролетарського поета, але залишається на рівні декларацій: «Аз єсьм робітник», «Моя блюза пахне — вугіллям»... Завод і шахта — швидше екзотичне тло романтичних пристрастей поета: «Ми проходили повз шахти... // Ми — любовниця і я //... І звернули ми на стежку //... чи то в сонце увійшли? // ...Метушилася заграва: // в спогад бив прозорий шлак, // Леопардило м'язами — //... Я як криця був міцний...» Але його патетичні тиради «електричному вікові»: «Отче наш, електричної системи віку, да буде твоя непохитна воля там — на землі, як тут у заводі», — справляли велике враження на молодих українських літераторів і переорієнтовували їх із села на місто.

Усе-таки великий талант Миколи Хвильового з усією силою розкрився не в поезії, а в прозі, де він, залишаючись поетом у рвйності свого натхнення, заглиблювався в густий житейський матеріал та складні психологічні колізії. І написане в ті ж роки оповідання «Юрко» (1922) може залишитися яскравим свідченням про настрої та соціальний побут донецького робітництва перших пореволюційних літ, про назрівання драматичної суперечності між пориваннями революційних мрійників та рутинною стабілізованою щоденністю. (Микола Хвильовий у 1916–17 рр. працював на Дружківському заводі чорноробом у котельному цеху, грузчиком коксу в Горлівці. До теми Донеччини звертається Хвильовий і в оповіданнях та нарисах останніх років життя — «Щасливий секретар», «Останній день», «Майбутні шахтарі», — але тут уже відчувається певна кон'юнктура: Хвильовий мав довести свою «ідеологічну витриманість» перед лицем шалених політичних атак на нього...)

Образ Донеччини постійно з'являється у віршах і поемах Володимира Сосюри тих років («Залізниця», «Хлоня», «Шахтьор»), — але швидше як антураж до його лірико-романтичних пристрастей, ніж у якійсь самостійній художній функції. 1922 року виходить поема Івана Дніпровського «Донбас», герой якої — шахтар з дідапрадіда, відзначився як воєнком у війні з біляками, але попався на гачок такої собі буржуазної панни, зрадив революцію і за присудом ревтрибуналу був розстріляний. Такі екстремальні сюжети — нехитра спроба заінтригувати й розчудити читача — були модними

і стали попередником пізніших сюжетів про шкідників і шпигунів, ворогів народу. В обох випадках це була кон'юктурна компенсація малозмістовності. Але характерне оце прагнення українських письменників «приписатися» до Донбасу, що захопило навіть таких «селяків», як Андрій Панів. Якоюсь мірою це було і змагання за Донбас із російською літературою.

В перші роки радянської влади літературне і культурне життя на Донеччині намагається монополізувати російський Пролеткульт, його «Крымско-Донбасское организационное бюро Центрального Комитета Всероссийского Совета Пролеткультов». Та його претензії не були підкріплені ні якимись помітними акціями, ні наявністю якихось яскравих особистостей. Трохи виразніше виступив російський літературний комсомол. Видавництво ЦК ЛКСМУ в Харкові друкує 1922 р. книжку Михаїла Голодного «Сван», про яку сам автор в «Автобіографії», написаній 1932 р., каже: «Сван» был первой книгой комсомольской лирики на Украине» («Вопросы литературы», 1968, № 10, стор. 21). Це не так, бо вже вийшла, 1921 року, «Червона зима» Володимира Сосюри. Для М. Голодного, присланого в губком комсомолу «после окончательного разгрома всех сил противников нашими войсками на Украине», Україна — лише географічно-адміністративне поняття: ні про українську літературу, ні про український народ в його «Автобіографії» немає жодної згадки.

«Пролеткульт» намагається підпорядкувати собі літературну організацію «Забой», що об'єднувала переважно початківців з числа тих, хто невдовзі засвідчив помітний хист. «Забой» претендував на роль єдиного справжнього літературного представника донбасівського пролетаріату і не дуже потребував пролеткультівського протегування. Спершу трибуною забойчан були літературні сторінки газети «Кочегарка», а з вересня 1923 р. починає виходити журнал «Забой» — спершу як щомісячний додаток до «Кочегарки», а потім як окреме видання. Першими редакторами були В. Валь і М. Слоніський, серед авторів — робкор Борис Горбатов, поети Юрій Черкаський, Михайло Матусовський, Олександр Фарбер. Власне, найпомітнішими в журналі були вірші талановитого шахтарського поета Павла Беспощадного, про якого ще буде мова далі. Загалом

же своїх творчих сил бракувало, і «Забой» друкує московських авторів — поета Ярослава Смелякова, О. Безименського, критика А. Селівановського та ін. З'являються на сторінках «Забоя» Дем'ян Бедний і Михайло Зоценко, публікуються статті про Анатолія Франса, Серафимовича, — але відчувається випадковість і хаотичність, відсутність якогось свідомого редакційного курсу. Починають з'являтися вірші українських авторів — Костя Герасименка, Миколи Упеника, Миколи Рудя; Володимир Сосюра, тепер уже харків'янин, сприймається тут як свій.

Від 1925 року «Забой» починає відгукуватись на процеси українізації. Хоч у 24-х числах журналу українською мовою надруковано тільки вірш В. Сосюри «В забої» та два — В. Краматорського (якщо не рахувати уривка з поеми Т. Шевченка «Сон», з портретом Кобзаря), але є вже статейка «Литературные мастера Украины» (в ч. 7), з якої можна бачити, що «Забой» починає шукати своє місце в українському літературному процесі. Він бачить його не в «Гарті» Василя Еллана-Блакитного, який, мовляв, об'єднує «литературных тяжеловесов», що, мовляв, і «заставило представителей массовой пролетлитературы решительно отмежеваться от замкнутой организации литературных мастеров» («Забой», 1925, № 7, с. 17). «Забой» хоче бути «вместе с «Плугом» та з ВУАПП, тобто, солідаризується з орієнтацією цих останніх на масовий літературний актив, з якого і мають вийти справді пролетарські письменники, а не дрібнобуржуазні попутники.

Саме під цим кутом зору зустрічний інтерес до «Забою» як до можливого свого резерву виявляють і самі ВУАПП та «Плуг».

У числі 19–20 «Забою» за 1926 р. читаємо вірші «плужанина» В. Найди «На Донбас! Привіт «Забою»:

*Знов п'є перо із нетрів ясних —
Його і тут я не спиню,
Свій миргородський «Плуг» в Донбасі
«Забойським» кайлом заміню!
Бо у «Забої», як і в «Плузі»,
Кується нова доба,
І у братерському Союзі
Злились Україна й Донбас!*

Певна річ, за цими літературними рекогносцировками стояли глибокі суспільно-політичні процеси та демографічні зміни. На донецькі шахти й заводи приходили в пошуках роботи маси українського селянства. Водночас за умов внутрішньопартійної боротьби в політбюро більшовиків політика українізації (коренізації), на яку зорієнтував партію Ленін задля утримання під її контролем українських мас, діставала нові акценти. Для зміцнення своїх позицій у партійному керівництві Сталін потребував підтримки України, отож прихильники політики українізації могли активізувати свої зусилля, спираючись на загальне піднесення українського культурного життя. «Забой» реагує на цю тенденцію, певно, не без «скрипу». В ч. 15–16 за 1926 р. друкується редакційна стаття «Певец великого пролога. (К 70-летию со дня рождения Ив. Франко)», в якій українського письменника оголошено ледве чи не предтечею пролетарської літератури, але чомусь із посиланням на «особенности русской обстановки» та на «художественное творчество дореволюционных русских писателей...» (підкреслення мої. — Авт.) — «Забой», 1926, № 15–16, с. 25. У ч. 19–20 — апологетична стаття П. Кулиниченка «М. С. Грушевський. (По случаю 60-летия со дня рождения и 40-летия научной деятельности)». А в ч. 23–24 — стаття К. Довганя «Украинская литература перед девятым октябрём». Стає традицією березневі числа журналів відкривати портретами Т. Шевченка й матеріалами про нього. Так, у ч. 3 «Забоя» за 1928 рік надруковані статті С. Щупака «Шевченко тепер» та під криптонімом «И. С-н» — «Певец селянской Украины», а в ч. 7 — нарис Петра Шахтьора (псевдо Амоліна) «По Шевченковским местам».

У ч. 4 «Забоя» за 1928 р. з'явилося знаменне гасло: «Рабочие Донбасса должны знать украинских писателей». Воно було приурочене до приїзду на Донеччину П. Тичини, В. Сосюри, І. Микитенка, О. Вишні, П. Панча (автора чи не найцікавішого з тодішніх творів про Донбас — «Повісті наших днів»). Їх урочисто зустрічали, возили на виступи по шахтах і заводах. У журналі з'являються рубрики: «Украинскую книгу — в массы», «Обзор украинских журналов». У ч. 6 — велика стаття І.Ткаченка «О современном украинском романе» з оглядом творів О. Досвітнього, А. Головка, П. Лісового, В. Підмогильного, Є. Плужника, О. Донченка. Оцінки критика

стримано доброзичливі, хоч і з елементами політичної прискіпливості та вульгарного соціологізму.

В наступному, 7-му числі, — під криптонімом «С.» стаття «Лирник революції. О творчестве В. Сосюры». Основна думка: «Он нам рассказал о жизни горняка, о жизни и борьбе шахтеров из донбасских угольных пещер, рассказал просто, но захватывающе и убедительно».

Українізація набула на Донеччині особливо важливого політичного і культурного значення. Один із її ідеологів та організаторів, старий більшовик Микола Скрипник, сам донеччанин, так характеризував ситуацію: «Колись багато товаришів гадало, що Донбас — це не Україна, а робітники Донбасу здебільше не українці. Виявляється тепер, що це цілком не вірно; серед гірняків 3/4, цебто близько 70 відсотків робітників, українців. До нових заводів, копалень ідуть нові тисячі, десятки й сотні тисяч робітників з села, треба, щоб основні кадри донбасівського кваліфікованого пролетаріату оволоділи українською мовою, українською книжкою, українською культурою для того, щоб мати можливість впливати на ці нові робітничі шари. Значна кількість донбаських робітників говорить ломаною мовою, мовою українською, але з домішками російських слів, з перекрученням мови взагалі, так що вони правильно не говорять ні українською, ні російською. Українська книжка, бібліотеки, український театр, українська газета допоможуть донбасівцям оволодіти українською мовою і придбати собі знання української культури» (Микола Скрипник. Статті й промови. Т. II, ч. 2, сс. 142–143).

Отож і літературне життя на Донеччині зазнає глибокої реорганізації. «Забой» як літературна спілка підпорядковується ВУСПП, а однойменний журнал перестає існувати в колишньому форматі.

На III Вседонецькому з'їзді «Забою» ухвалено резолюцію: «Забой ставить собі одне з основних завдань — втілення української культури в Донбасі, для цього в першу чергу потрібна українізація «Забою». І далі: «Забой повинен бути організацією українських пролетарських письменників Донбасу з секціями пролетписьменників нацменшостей в Донбасі».

Після тривалої перерви у вересні 1929 року виходить перше число оновленого «Забою» — українською мовою. У статті, якою він відкривається, говориться про гостру кризу, яку в кінці 1928 та на початку 1929 років пережила літературна організація «Забой», а разом і її орган. Причина кризи «крилася в головній, зовсім неправильній установці, в самому характері «Забою» як літературної організації, що працює в пролетарському промисловім центрі Радянської України.» І далі: «Справа в тім, що «Забой» від самого початку свого існування рахував себе російською організацією письменників на Україні, безпосередньо зв'язаною зі своїм керівничим літературним центром у Москві, оминаючи всеукраїнський культурно-літературний центр — Харків». Навіть після того, як ВУСПП на своєму першому з'їзді в січні 1927 року перейняла на себе керівництво всіма літературними організаціями в Україні, а ВАПП свої осередки розпустила, «Забой» лише формально визнав нову ситуацію.

«А тим часом, — читаємо в програмовій статті нового «Забою», — життя на Радянській Україні плило своїм буйним нестримним потоком вперед. Разом із соціалістичним будівництвом в галузі господарства, на Україні широко розгорталася і культурна революція, що під керівництвом комуністичної партії більшовиків України проводилася й проводиться під гаслом ленінської національної політики, під знаком українізації як радянського державного апарату, так і пролетарських мас. Почався надзвичайно буйний, небувалий ще в історії розквіт української радянської культури. До процесу творення української радянської культури швидко втягалися й робітничі маси індустріальних центрів України. В цій важливій ділянці соціалістичного культурного будівництва не залишився позаду й пролетаріат Донбасу. Численні культпоходи, тижневики та місячники української культури, вечори української літератури, української книжки, тощо, виїзди українських письменників до робітничих клубів, на заводи, в шахти, величезна робота, що її розвинули в цьому напрямку партійні, комсомольські та професійні організації на Україні, дали колосальні наслідки. Найшлися українські робітники, найшовся український пролетаріат, що не тільки розуміє, але і вживає українську мову в своїм щоденнім житті як свою рідну

мову. Найшовся пролетарський глядач українського театру, найшовся такий же читач української газети, журналу, української художньої літератури. Найшовся український робітник — пролетар в Харкові, в Києві, в Херсоні, в Миколаїві, в Одесі, в Дніпропетровському, знайшовся він в дуже солідній кількості і в Донбасі. Все це заставило замовкнути всіх тих, що не вірили в цей природний факт і плескали своїми язиками всякі нісенітниці проти українізації. Своє рішуче слово в справі українізації сказав господар Радянської України — сказав пролетаріат, що активно почав брати участь в процесі творення української культури як своєї пролетарської соціалістичної культури.

Донбаський пролетаріат в справі українізації не тільки не відстав, а навіть почав випереджувати своїх товаришів із деяких інших промислових центрів України. Тираж українських газет в округах Донбасу збільшився дуже швидко в декілька десятків разів, а в часи культпоходу в одній тільки Артемівській окрузі продано української літератури більш як на сто тисяч карбованців. Все це факти, що наглядно свідчать про буйний розвиток української культури, про активну участь в українському культурному процесі широких пролетарських мас Донбасу під проводом своєї партії («Забой», вересень 1929, с. 27). В одному з наступних чисел журналу наводяться статистичні дані, що мають підтвердити успіхи в культуризації робітництва: «Попит на книгу доходить того стану, що книга стає дефіцитним крамом, особливо щодо української книги (з книгозбірні сталінського заводу робітники сталінського заводу взяли протягом березня 1928 року 186 книг, а за березень 1929 року 6096 книг» («Забой», 1929, № 3, с. 2). Тут не зайве нагадати, що, як і всі науки, статистика підкорялася волі партії.

У перших числах «українського» «Забоя» переважають ще матеріали російською мовою; українською — хіба що поезія, публіцистика та критика. Але поступово ситуація змінюється і починають переважати матеріали українською мовою. Журнал дістає назву «Літературний Донбас», починає орієнтуватися на загальноукраїнське літературне життя.

У 1932 році та першій половині 1933 року цей український крен особливо помітний. Навіть повісті та романи авторів, які досі

писали російською мовою, тепер публікуються українською. Ймовірно, це були літературні переклади, бо важко уявити, щоб такий, скажімо, виразно російський письменник, як Борис Горбатов, зміг раптом написати свій роман «Ровесники» рафінованою українською, сказати б, «націоналістичною» мовою.

Мабуть, не всім це було до вподоби, але воля рідної партії — святий закон. Хоча спрямування цієї волі часто змінювалося. Та про це далі.

Тим часом українське культурне життя на Донеччині виявляється в різних формах. Донецька тематика, донецький регіон приваблюють не лише письменників, а й відомих митців своєю нерутинністю, соціальним динамізмом, своїм, можна сказати, революційним міфом, що яскраво вписувався в офіційну ідеологему пролетаріату як класа-гегемона.

За постановою президії Донецького губвиконкому від 1 серпня 1923 року в Бахмуті на майдані Свободи розпочато будівництво пам'ятника товаришу Артему. Його здійснювано за проектом молодого, але вже визнаного скульптора І. П. Кавалерідзе, що переміг на всеросійському конкурсі в Харкові в квітні того ж року. На пам'ятник працював увесь Донбас, на нього пішло 130 тисяч пудів залізобетону і споруджено його в рекордний строк — за півтора місяця. Став він шедевром конструктивістського мистецтва і переконливим символом революційного оптимізму.

1923 року на пропозицію Наркомату освіти на Донеччину виїздить Новий драматичний театр імені І. Франка, створений на рубежі 1919–1920 років у Вінниці при злитті частини Львівського нового театру та акторської трупи Молодого театру — під керівництвом Гната Юри. Цікаві подробиці про ці гастролі знаходимо в спогадах акторки Євгенії Ожеговської.

«Якось скликаються загальні збори. Всі зібрались, як тоді бувало, стовідсотково. Гнат Петрович оголошує, що НКО пропонує нашому театру влітку їхати на Донбас, куди ще не їздив жоден театр. Так яка буде думка? Почалось обговорення. Не дивлячись на те, що хтось почав переповідати чутки, ніби на Донбасі голод і шахти позаливало водою, ніхто на це не звернув уваги. Всі одногласно, з великим ентузіазмом вирішили їхати на Донбас, горді

того, що є піонерами прекрасної справи і їдуть в густий робітничий центр. Ухвалили взяти з собою по 10 фунтів сала і по півпуда борошна на випадок голоду». Вночі завантажились у Білій Церкві, а в Бахмут приїхали справжніми шахтарями, як жартували, бо виявилося, що їхали у вагоні з-під вугілля. Хазяїн готелю відмовлявся прийняти їх, аж поки не передсвідчився, що це зовсім не ті актори-п'янички з мандрівних труп, до яких він звик. «Недовірко поставилася до нас спочатку і публіка, — згадує Ожеговська. — На першій виставі зал був напівпорожній, але з другого вечора кожного разу були биткові аншлаги. Перед від'їздом нас вітали, дякували і взяли з нас слово, що в кінці сезону знову приїдемо». Так само було і в Юзівці, «в напіврозваленому театрі», і в Слов'янську, і в Луганську. «Доводилося ходити на вистави пішки верст по десять-п'ятнадцять, ночувати на голій підлозі відкритої сцени, під вітром і дощем, траплялося іноді поголодувати, але ми настільки горіли до праці, до мистецтва, що для нас нічого не було важкого, незручного (...) Всіх охоплювало єдине бажання — дати найкращу продукцію, не рахуючи ні часу, ні витрати сил» (Євгенія Ожеговська. Спогади старої франківки: як ми жили в 1922–1923 роках. Публікація Валерія Гайдебурі. — «Культура і життя», 23 березня 2005 р.).

Частим гостем на Донеччині був Театр ім. М. Заньковецької (заснований 1922 р. Б. Романицьким, спершу пересувний, а від 1931 р. — стаціонарний у Запоріжжі). Тут він відзначив своє 5-ліття, з великим успіхом виступаючи на рудниках, шахтах, заводах, у робітничих клубах.

Набирає професіоналізму Сталінський держдрамтеатр. Режисер В. Довбищенко ставить тут 1933 року спектакль за п'єсою висхідної зірки тодішньої української драматургії Олександра Корнійчука «Загибель ескадри». В ролі Оксани виступала знаменита Любов Гаккебуш.

На Донеччині створюються численні клубні гуртки та секції образотворчого мистецтва, Палаці праці та Палаці культури оздоблюють стінними розписами, часто у виконанні самодіяльних художників з робітників. Влаштовуються виставки творів художників-самоуків з робітництва або такі, як скажімо, Всеукраїнська художня

виставка союзу гірників (1928 р.), Всеукраїнська виставка Н. К. О. в Донбасі, на якій, зокрема, було представлено майстерне полотно М. Рокицького «Біля домни» — один із визначних творів виробничого жанру. Київський художній інститут зголошується «послати на місця (в Сталіне, Артемівське, Луганське й т. інш.)» свої «кваліфіковані молоді сили» («Забой», 1930, № 5, с. 35). Дзига Вертов ставить свій знаменитий документальний фільм «Симфонія Донбасу».

Розпочинають діяльність нові наукові й культурні заклади: філія Книгової палати в Артемівському, Будинок науки й техніки в Луганському («Забой», 1930, № 5, с. 35) та ін. Інститут єврейської культури при ВУАН організовує експедиції в донецькі «промрайони».

Культурно-освітня, культурно-масова робота проводиться на Донеччині у великих масштабах. Але це — тільки один бік історичної дійсності, до того ж і сам собою суперечливий. Адже ця робота, по-перше, була підпорядкована «класовій боротьбі», вихованню нетерпимості до всього, що партія оголошувала ворожим або що їй здавалося малокерованим, отже, ненадійним. (Не кажучи вже про розпалювання масової антирелігійної істерії. Ось, скажімо, фото в ч. 3 «Забоя» за 1929 р.: «Велике вогнище в Горлівці. Робітники палять кілька тисяч ікон».) Малограмотну молодь нацьковують на професійних майстрів. Ось один із типових, майже анекдотичних, однак і трагічних епізодів. На Донеччину приїхав видатний художник Федір Кричевський. Ця подія коментується так: «Старий «визначний» майстер з ім'ям Ф. Кричевський кинувся теж на Донбас заробляти собі ім'я серед робітництва, конкуруючи з молодняком». Але він уже, мовляв, почуває свою безсилість перед молоддю. Секрет недоброзичливої іронії коментаря в тому, що Кричевського прийняли за «бойчукіста», а саме чинено погром бойчукізму, і «робітничо-селянська молодь» мала боротися «з націонал-шовіністичними прагненнями в мистецтві». Ф. Кричевський шле до Києва розпачливу телеграму: «Рятуйте моє ім'я», — і це також стає предметом поглумки коментатора («Літературний Донбас», 1933, № 13–14, с. 43). По-друге, орієнтація на масовізм на практиці означала не так підтягування маси до високого мистецтва, як опускання мистецтва до нерозвинених смаків, а головне — до ролі маніпулятора свідомістю мас у потрібному партії напрямку.

Мистецтву ставляться злякисні утилітарні та вбивчо оперативні завдання. Літературна хроніка рясніє бойовими повідомленнями на зразок: «Тов. Топчій дістав запрошення від робітників (заводу ім. Рикова — Авт.) написати будь-який твір з життя їхнього заводу» («Забой», 1930, № 7, с. 48). Письменники записуються в ударні бригади для написання творів про шахти й заводи, беруть на себе соціалістичні зобов'язання й звітують про їх виконання перед робітничими колективами. Літературна атмосфера заряджена закликом: «Створимо магнетобуди літератури!» (малося на увазі ударне будівництво Магнітогорського комбінату).

За всім цим стояла складна і напружена політична ситуація в СРСР; у Донбасі вона мала свою специфічну гостроту — під оглядом і соціально-економічним, і національним, і внутрішньо-партійним.

Робітничий Донбас завжди завдавав немало клопоту більшовицькій партії та її каральним органам. Значних розмірів досягли у 1924 р. заворушення серед шахтарів і страйковий рух, унаслідок чого на 20% скоротився річний видобуток вугілля. Вбачаючи за цим дію організованих шкідницьких елементів, партія орієнтує чекістів на ліквідацію вогнищ змови. Розкрито «Харківський центр», що складався з інженерно-технічних працівників державного об'єднання «Донвугілля». У 1928 р. гучна «Шахтинська справа» дала поштовх усесоюзній боротьбі з економічною контрреволюцією. Громять «шкідників» по всьому Донбасу, викрито ворогів на Макіївському металургійному заводі імені Томського та Сталінському комбінаті імені Сталіна. Якщо вірити ДПУ, то Донеччина була справжнім осиним гніздом троцькістів. А з кінця 20-х років роботи ще додалося: «куркульський саботаж» колективізації, потім голодні бунти 1933 року і, звичайно ж, націоналізм, як і в усій Україні (13 лютого 1933 р. В. А. Балицький, тоді заступник голови ОДПУ СРСР, повідомляв: «Аналіз ліквідованих справ говорить про те, що у даному випадку ми зустрілись з єдиним, ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої «Української незалежної республіки»). На відміну від деяких сучасних тверджень про те, що «Донбасс

порожняк не гонит» і що українством тут ніколи не пахло, чекісти дотримувались іншої думки. Вони ліквідували донецький осередок «Української військової організації», провели арешти у справі «козаків», перешкодили створенню «Соборної України» та припинили інші форми української націоналістичної діяльності. Але й цього здавалося мало, і начальник секретно-політичного відділу НКВС УСРР наказував «переключитися на українську роботу».

Водночас наполегливо вказувалося на необхідність посилити роботу серед національних меншин, особливо серед поляків та німців, у числі яких було й чимало комуністів, які емігрували з гітлерівської Німеччини. Терор проти поляків і німців мотивували інтригами Польщі та Німеччини, які мріяли приєднати — кожна до себе — Радянську Україну і відповідно готували, разом з українськими націоналістами, повстання. Необхідність викрити польську інтригу була такою великою, що коли не вистачало до виконання плану арештів достеменних поляків, арештовували українців і змушували їх визнавати себе поляками.*

Останніми роками опубліковано чимало архівних документів на ці теми. Є і фундаментальна праця японського дослідника Гіроакі Куромія «Свобода і терор у Донбасі», який, зокрема, стосовно цього періоду пише: «...Є докази, що Донбас був серед регіонів країни, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору»†.

Жертвами цього терору стали й українізація та ті, хто її здійснював або просто зазнав її впливу.

Більшовицька партія, яка в національній політиці певний час балансувала між двома, мовляв, небезпеками — великодержавного шовінізму і українського буржуазного націоналізму — нарешті вирішила, що в неї є лише одна, і то смертельна, небезпека: національне відродження України. Успішно завершивши боротьбу з українським селянством за допомогою голодомору 1933 року, вона зосередилась на винищенні молоді української інтелігенції. На

* Вадим Золотарьов. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. Х., 2003. Сс. 77, 78, 93, 99, 115.

† Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. К., 2002, с. 19.

Донеччині ця боротьба з українською інтелігенцією мала ту особливість, що тут частіше, ніж у решті України, звинувачення в буржуазному націоналізмі поєднувалися із звинуваченнями в троцькізмі.

Насамперед це відбилось на долі письменницької організації та її журналу. Дев'яте, вересневе, число «Літературного Донбасу» за 1933 рік було останнім. У кінці року виходить «зтроєне» число журналу (10–12) уже під російською назвою: «Литературный Донбасс». У редакційній статті повідомлялося вже відоме: що листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визнав головною небезпекою в Україні «местный украинский национализм, смыкающийся с империалистическими интервентами»; що націоналістичну контрреволюцію розгромлено, а шпигунів і диверсантів викрито; що «ставка буржуазно-националистической контрреволюции на культуру была бита»; що, зокрема, «были разоблачены двурушники, троцкисты, затесавшиеся в ряды советских писателей Донбасса». Серед них — і редактор «Забоя», а потім «Літературного Донбасу» «троцькіст» Григорій Багнюк, Сава Божко, Лев Скрипник та інші українські автори, прізвища яких зникли зі сторінок журналу: відбувся фактично розгром українських літературних сил на Донеччині. Заарештований 1933 року, Г. Баглюк 1938 р. був розстріляний у Воркуті разом з 1200 ін. в'язнями.

Нова безіменна редакція, яка тепер знаходилася не в Артемівському, а в Сталіному, повідомляла також, що «с 1-го января 1934 года журнал начинает выходить при ближайшем участии лучших советских писателей Москвы, Ленинграда, Харькова и Киева».

Журнал також інформує, що «с 20 по 23 ноября в Сталино проходил первый съезд советских писателей и кружковцев Донбасса», і друкує матеріали цього з'їзду, який викликав на змагання письменників Уралу. Головну доповідь на з'їзді письменників і гуртківців Донбасу зробив гість із Москви, один із керівників РАППу А. Селівановський. В ній говорилося про все, крім, зрозуміло, питань української культури.

З українізацією і в Донеччині, і в усій Україні було покінчено раз і назавжди, хоч самий цей термін ще деякий час зустрічався в партійному лексиконі. Тут не нагода сперечатися з тими, хто сьогодні поверхово судить про українізацію та упереджено її засуд-

жує, не відрізняючи того, що було потребою національного життя, від того, що було партійною політикою. Але хочу навести один момент зі спогадів відомого державного діяча, корінного і довголітнього донеччанина, юність якого припала якраз на оті роки українізації, — Олександра Павловича Ляшка. Коли в 1972 році усували від влади П. Ю. Шелеста, йому на засіданні політбюро ЦК КПРС закидали, зокрема, й те, що в книзі «Україна наша Радянська» він у неосудливому плані згадував про українізацію. Про це розповідав О. П. Ляшку М. В. Підгорний. Ляшко ніби-то відповів Підгорному: «Николай Викторович, я и сам проходил когда-то украинизацию в школе. Благодаря чему, наверное, и родной язык выучил, и приобрелся к чтению классиков украинской литературы» (Александр Ляшко. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Книга третья. Часть первая. На ступенях власти. — К., 2001, с. 383). Може, й наївно, але багатьом варто б задуматися над такими розумними словами.

Але вернімося до 30-х років. Атмосферу їх чудово відтворює вірш Ярослава Смелякова «Июнь 1933 года», надрукований в «Літературному Донбасі» у вересні того ж року. В Україні лютував голод. Але московський поет — у тім, як і його українські побратими, — співає про інше страхіття:

*... От Юга до Урала
Подымают голову враги.
Враг идет зеленый и небритый
На меня и на моих друзей.

Бей его штыком и динамитом,
Словом золотым.
И недобитых
Словом перекошенным добей.*

Я навів цитату із Смелякова, талановитого культового комсомольського поета, задля цього дивовижно виразного останнього рядка. Так, недобитих (ще нерозстріляних ГПУ) добивали «словом перекошенным». «Перекошенным» сліпою ненавистю й самороз'ятрюваною злобою до видимого (ще не названого, але назвати могли кого завгодно і коли завгодно) ворога.

Сталінська теза про загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва, шпигуноманія та оргія викриттів ворогів народу виявилися «вдячними» для тих літераторів, які свою мистецьку неспроможність сподівалися компенсувати «виграшною» політико-кримінальною фабулою. Оповідання, повісті й романи рясніють прихованими ворогами, троцькістами, націоналістами, мстивими куркулями та іншою нечистю, яка організовує диверсії, аварії, підпали, вбивства активістів і т.д. Власне, цей ентузіазм класової пильності панував у всій радянській літературі, принаймні, у її видимій частині. Але для творів про Донбас особливо характерним був образ куркуля, який втік із свого села і переховується на шахті чи заводі, маскуючись під пролетаря, щоб потай гальмувати переможну трудову ходу колективу («Захар Вовгура» В. Гжицького, «Тинда» Д. Гордієнка; цьому агітстерейотипові віддав данину і М. Хвильовий в оповіданні «Останній день»). Але надії його даремні — куркуля скрізь знайдуть. В оповіданні М. Ковшика «Блиски на перевалах» шахтар-ударник Гнат Бухта глибоко під землею розпізнає колишнього куркуля і білогвардійця Кукіля, не залишаючи йому жодного шансу:

«Ні, браток. У шахті схованки нема. Ми в шахтах радянську владу боронили. Кров'ю стікали на фронтах. Життя віддавали. А ти щурем проліз! Тут нори шукаєш? Знайдемо! В норі, у темряві, навпомацки, по голосу, по очах упізнаємо!...» («Літературний Донбас», 1934, № 11–12, с. 55). Пафос «невідворотності» класової кари заливає друковану продукцію тих часів.

Цікаво, що коли в журналі «Читач-рецензент» (1930, № 11) був надрукований лист одеських робітників із закидами письменникові Дм. Гордієнку, який, мовляв, надто концентрує свою увагу на ворожих постатях замість показати героя-робітника й трудовий колектив (видно, шпигуноманія набридла читачам), — Дм. Гордієнко виправдовувався у дуже характерний спосіб: мовляв, треба «показати силу й хижість класового ворога, його ненависть до робітничої кляси», — «щоб викликати в робітництва таку ж ненависть до того ж клясового ворога, організувати робітників на боротьбу з контрреволюціонерами-шкідниками» («Лист-відповідь Дмитра Гордієнка робітникам Одеси». — «Читач-рецензент», 1931, №–1). Не знати, чи

справді письменник вважав своїм літературним обов'язком слідчі дії та виховання чекістських чеснот, — чи, відчуваючи художню неспроможність творчого задуму, хотів урятуватися за допомогою політичних міфів. Але, в усякому разі, ціну їх він міг оцінити, коли настала і його черга опинитися перед непідкупним оком ГПУ.

Та хоч якою нестерпною була літературна атмосфера тих літ, письменницьке сумління штовхало декого до пошуку способів сказати бодай дрібочку правди, розраховуючи на здогадливість когось із читачів.

Скажімо, в літературі й пресі не можна було згадувати про голодомор. Голоду в Україні не було. Були труднощі з хлібозаготівлями, викликані куркульським саботажем. Куркульня готує бунти, стріляє в активістів, ховає і гноїть зерно. Однак важко сховати щось від класово-гострого зору комсомольців зі щупами — геніальним винаходом борців за хлібоздачу. В романі М. Ковшика «З берегів» («Літературний Донбас», 1933, №№ 7–8, 9; «Литературный Донбасс», 1933, № 10–12) маємо справжню поетизацію шукання закопаного зерна зі щупами. Натхнення додає комсомольцям бадьора пісня:

*Ой щуп — щупачок,
Щупнем Мину у бочок,
А Миниху в пузанець,
Нехай везе ячмінець.*

Але голод був у капіталістичних країнах. І от В. Краматорський (напевне, псевдо) друкує в «Літературному Донбасі» (1933, № 1) красномовного вірша «Похід голодних»:

*Їм роти скривавив голод —
Є добра в панів,
Та вони голодні, голі, —
З них ніхто не їв.*

Голод бував і в дореволюційній Україні. Отож у розпал «труднощів із хлібозаготівлями», у березні 1933-го, в тому ж таки «Літературному Донбасі» з'являється вірш Миколи Решітника «Весна»:

*Тільки глянь-но сюди — тут сади.
Квітнуть в саду пишно вишні.
Не життя, а, як кажуть, — «рай».
Та чомусь не радіють селяни,
Бо діти: — Тату, їсти дай.*

Зрозуміло, це було до революції. А тепер: артіль «Червона Зірка» вивершила хлібоздачу, куркулеві ж — «Соловки, Соловки, дальня дорога...»

Навряд чи це був просто цинізм — важко уявити таку міру цинізму; швидше, у такий моторошний спосіб доводилося «озвучувати» заборонену тему. Мабуть, були все-таки читачі, до яких можна було адресувати таким чином.

А ось у який спосіб інформує про голод Іван Ле в оповіданні «Її кар'єра». Зразкова партійка Христя Стодольна викриває голову колгоспу Гуглю — шкідника, який зв'язаний з контрреволюційною організацією, що призвела до катастрофи в цілому районі.

«В районі є міцна контрреволюційна організація, що діє нечуваними засобами. Адже тільки в цьому районі і саме в цих чотирьох селах така жахлива нестача хліба, голодування майже поголовне, а в ямах час від часу викопують сотні пудів зігнилого в землі хліба. До посівної готуються тільки непомірною кількістю архіреволюційних ухвал, а машин у колгоспах не ремонтують, коні дохнуть, люди вмирають з голоду...» («Літературний Донбас», 1933, № 9, с. 19–20).

Попри блюзнірське ідеологічне криводушіє, такі пасажі все-таки засвідчують факт голоду.

Ті прозаїки, що писали про робітництво, по-своєму намагалися хоч трохи наблизитися до реальності, вмонтовуючи в наперед задані схеми класової боротьби та долання ворожих підступів то картини розвалу виробництва, то проникливі міркування негативних персонажів (звісно, засуджуючи їх), то відхилення в «побутовізм» або еротику.

Але час порівняної терпимості до таких маленьких диверсій швидко минув, і авторів знаходив суворий суд партійної критики, — при чому дуже часто самі судді невдовзі опинялися під судом

нової хвилі правосуддя. Ось лише кілька прикладів. 1929 рік. У ч. 3 — стаття Ю. Макаренка «На ворожих рейках»: про оповідання М. Соболенка «Темпи», де старий більшовик Пронь Попруга, мовляв, висловлює зневіру в революції. У ч. 9 — стаття Ол. Фарбера «Поема про Донбас»: про поему Я. Гримайла «Вугільні барикади»; поетові закидається неправильне зображення ставлення старих робітників до мобілізованих на Донбас комсомольців. У ч. 11–12 — стаття К. Маслівця «Співець куркульських обр'їв» — про Д. Антоненка-Давидовича.

Особливо врожайним на ідеологічні проробки був 1932 рік. У збірці оповідань Андрія Клоччі «Героїка» неправильний показ Червоної армії, некритичне зображення Василя Блакитного та Гната Михайличенка, зокрема їхніх поглядів у національному питанні (Ю. Западинський. Спотворена героїка. — «Забой», 1932, № 3–4, с. 38–40).

У цьому ж і в наступному числі під обстріл узято Юхима Зорю, який у романі «Депо», зображаючи робітниче життя загалом у душі офіційних уявлень, водночас не оминає непривабливих сторін побуту, казенщини в партійно-комсомольській роботі, деградації частини активістів, дає відчути колізію між недавньою революційною романтикою і нудьгою, сірістю пореволюційної буденщини. Присуд однозначний: «Цей роман від початку до кінця просякнуто троцькістською ідеєю термідоріанського переродження партії і ради влади» (А. Чулков. Про троцькістську концепцію одного роману. — «Забой», 1932, с. 25).

Звинувачення саме в троцькізмі не випадкове: щойно з'явився лист тов. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» — «О некоторых вопросах истории большевизма», — спрямований проти лібералізму у ставленні до троцькізму. І скрізь кинулися вишукувати своїх троцькістів.

Наступного року обр'ї донецької партійної критики розширюються. В ч. 4 під криптонімом Г. Б. друкується стаття «Донецька радянська література на новому етапі», в якій, одначе, взято під приціл і інші (зрештою, вже пристріляні) явища української культури:

«Виступ Годося Осьмачки, єдиний формою, далеко не єдиний своїм куркульсько-шовіністичним змістом. Досить зазначити на

одеську «Творчу групу письменників-мариністів» з петлюрівською орієнтацією, «Орден зеленого світлячка» та «Ховрашок» Валер'яна Поліщука, на «Чорногор'я» Івана Сенченка, що приховує під машкарою ніби придуркуватої наївності куркульсько-шовіністську ідеологію...» («Літературний Донбас», 1933, с. 96).

Політичні сигнали змінювалися так швидко, що, скажімо, роман Фелікса Ковалевського «Гута», публікований у 1932–1933 рр. як зразок твору на робітничу тематику, оголошують ворожим за перебільшення труднощів і критику партії вустами «якобы отрицательных героев» (В. Горин, А. Фарбер. Литературная трибуна троцкизма. — «Литературный Донбасс», 1934, № 9–10). В число тих, хто «помогал троцкистским клеветникам», потрапляє і критик Ю. Западинський, сам автор викривальних статей, про які згадувалося вище.

Кожен струс на верхніх поверхах політичного і літературного життя гостро відлунював і на Донеччині. Авантюра з убивством Кірова стала приводом для розстрілу групи українських письменників у Києві, і викриття ворогів на Донеччині дістає новий імпульс. Добивають «недобитих», шукають нових.

«В донецкой литературе, достигшей в последнее время ряда серьезных общественно-политических успехов, на протяжении долгого времени «работали» такие «писатели», как Баглюк, Соболенько, давно уже разоблаченные, как ярые троцкисты, враги рабочего класса. Не лишне вспомнить и имя Ковалевского, автора клеветнического троцкистского контрреволюционного романа «Гута» [...] Редакция журнала «Литературный Донбасс» допустила грубейшую и тягчайшую ошибку, проявила потерю большевистской бдительности, предоставляя свои страницы Костю Герасименко, агенту классовых врагов, проникшему в советскую литературу лишь благодаря отсутствию должного внимания, должной бдительности» (А. Фарбер. Враждебный поэт. О стихах К. Герасименко. — «Литературный Донбасс», 1935, № 1, с. 87, с. 96).

Можна лише дивуватися, що після такого присуду Кость Герасименко вцілів і, переїхавши до Харкова, утвердився в українській літературі як талановитий поет. Його загибель на фронті була однією з великих утрат нашого письменства.

А от інший талановитий поет Микола Дубовик після наскоків критики «помандрував» на схід...

1937-й рік приніс нову хвилю керованої «класової» люті. Поети невиразного поетичного, але гучного політичного голосу славлять справедливий вирок справедливого радянського суду зінов'євсько-бухаринській банді і вимагають нових кар:

*Осліпли під промінням нашим,
Від власного скажені зла.
Земля і тіл не прийме ваших,
Як ваших діл не прийняла.*

(Григорій Триліський. Зрадникам. —
«Литературный Донбасс»; 1937, № 1–2).

*Недоноски! Повзучі, злі,
З колиски прокляті до гроба.
Чужа і на чужій землі
Родила їх, щенят, утроба!*

— — — — —
*Все, що зробив і що здобув.
Живе й твориме — всю країну
Хотіли за одну добу
Перетворити на руїну.*

— — — — —
*Благословляю гнів і меч,
Що голови знесе зміїні!*

(Микола Рудь. Вбивці. — «Литературный
Донбасс», 1937, № 1–2).

Як зразок для літератури газети і журнали друкують спішно зварганені шедеври «фольклору»:

*Горы-вершины
Мы вас перейдем,
Буржуев стало мало —
Последних перебьем.*

(«Литературный Донбасс», 1938, № 2, с. 9–10).

30-і роки принесли великі втрати українській культурі, в тому числі й на Донеччині. Звичайно, життя тривало, працювали культурні установи, відкривалися нові навчальні заклади, виходили книжки. Тяжкі рани «лікували» урочистими звітами про небувале піднесення української культури. Ще з більшою помпою, ніж раніше, проводилися зустрічі з уцілілими письменниками.

«31 августа (1935 р. — Авт.) в Сталино приехала бригада украинских писателей в составе: председателя Правления союза писателей Украины тов. Сенченко (А. Сенченко, больше партчиновник, ніж письменник; не плутати з шельмованим письменником Іваном Сенченком. — Авт.), прозаика тов. Панча и драматурга тов. Корнейчука. Приехавшие были встречены на вокзале представителями партийных, общественных и писательских организаций Сталино.

Первого августа прибывшие писатели посетили Макеевский завод имени Кирова. Вечером знатные люди завода организовали встречу гостям. Побывав у кировцев, гости вернулись обратно в Сталино, где приняли участие в работе пленума Городского совета.

Второго числа бригада киевских писателей встретилась с писательским активом г. Сталино [...] Вечером второго числа в клубе им. Балицкого актив Сталинской парторганизации встретился с бригадою выдающихся украинских писателей для обсуждения итогов Всемирного конгресса защиты культуры [...] Бурными аплодисментами было встречено появление на трибуне драматурга Александра Корнейчука. Остроумная речь писателя о его заграничных впечатлениях, прослушанная с огромным вниманием, неоднократно прерывалось аплодисментами.

Второго августа на вокзале гостей провожали представители сталинских организаций. Бригада писателей выехала в Луганск и Мариуполь для проведения встреч с пролетарской общественностью Донбасса» («Литературный Донбасс», 1935, № 8–9).

От такою була невсипуща партійна і всенародна увага до літератури й товаришів письменників. Не те, що нині. Але чомусь не з'являлося яскравих творів про робітничий Донбас — попри безперервні заклики, вимоги, постанови обкомів партії та комсомолу, виклики на соцзмагання, тощо.

«Треба викликати на змагання таких російських письменників, як Безименський, Жаров, Караваєва та інші. Скласти договори на соцзмагання, взяти конкретні зобов'язання, розпочати змагання, й твори про комсомол Донбасу будуть» (Леонід Первомайський. Про виховання нових почуттів і наше літературне сьогодні. — «Літературний Донбас», 1933, № 7–8, с. 166).

Були і конкретні соцзобов'язання. «Письменник Г. Баглюк зобов'язався написати низку новел «Друзі мого дитинства» і закінчити їх до 15-річчя комсомолу; донецький поет Ю. Черкаський зобов'язався написати цикл віршів «Ячейка»; К. Герасименко — книгу віршів «Молодість»; письменник Ключчя зобов'язався написати п'єсу для Донецького ТРОМу; Смеляков зобов'язався приїхати до Донбасу й написати цикл віршів» і т. д. (там само, с. 177).

На творчій нараді комсомольських письменників Донбасу висловлюються претензії до старших майстрів: «...Перебудова Донбасу є чи не найвідповідальніший акт у всьому соціалістичному будівництві нашої країни на даному етапі. Чому ж великі майстри художнього слова, зростаючи в процесі нашого будівництва, проходять мовчки повз цю тему?» (там само, с. 162).

Нарада звертається з відкритим листом до письменників усього Союзу, запрошуючи «кращих майстрів художнього слова приїхати на певний час до Донбасу» (там само, с. 160). Цей заклик підтримала інтернаціональна бригада МОРП: «Ми, персонально познайомившись із життям Донбасу, в своїй творчості про нього будемо всіма силами намагатися показати ударників комсомольців у всьому житті Донбасу» (підписи: Леон Муссінак, Франція; Емі Сяо, Китай; Олександр Барта, Угорщина; Лінард Лайценс, Латвія, — там само, с. 178).

Чому ж доводилося вдаватися до таких екстраординарних, по суті «силових» і малопродуктивних заходів? Річ не в тому, що робітнича тематика невдячна або протипоказана мистецтву. І дарма сьогодні це поняття вживають хіба що з іронією, як релікт тоталітарної доби. Насправді на той час у світовому мистецтві вже була велика традиція звертання до життя робітництва, і навіть виробничий процес не раз ставав об'єктом зображення та поетизації. Але радянським письменникам важко було змагатися з європейцями,

бо їм ставлено фальшиві завдання: життєвий матеріал підпорядковувати поточним утилітарним гаслам партії. («Є правда наша і не наша», — вказував П. Постишев у промові на Пленумі правління СРПУ, закликаючи творити «не скороспілки, а великі художні полотна» — див. «Літературний Донбас», 1935, № 6, с. 5). Навіть якщо прямо цього не вимагалось або й декларувалася творча свобода митця, на практиці оцінку плодів його праці здійснювали саме з цих позицій. І не було кінця ні грізним звинуваченням, ні дріб'язковим причіпкам з приводу справжніх або уявлених відхилень від зигзагів «генеральної лінії» партії. Особливо беззахисними були менш відомі місцеві автори. Тут уже залишалось мало місця для того, щоб розкривати в робітничому житті глибини людських пристрастей і світ суверенної людської особистості або не допускати фальшу в естетизації праці. Не більше творчої свободи мав письменник і при звертанні до інших тем, іншого матеріалу.

Отож у підсумку з донецької літературної продукції 20–30-х років мало що залишилося помітними явищами в історії української чи російської літератур. Після Володимира Сосюри Донеччина дала ще одного справді талановитого поета — Костя Герасименка. На Донеччині сформувався Михайло Дубовик. Ввійшли в літературне життя Олександр Левада, Микола Упеник, Микола Рудь. Решта імен так і залишилися на сторінках «Забою» та «Літературного Донбасу». З прозових творів усе-таки заслуговують уваги пізніше викреслені з літератури «Горизонти» Г. Баглюка, «Депо» Юхима Зорі та «Гута» Фелікса Ковалевського як спроби бодай почасти дотримуватися реальності. Цікаво починають у ці роки Павло Байдебур та Андрій Клочья — останній більше виявив себе в літературній і театральній критиці. Але з погляду пізнавального чимало можна почерпнути і з поезії та прози малохудожньої, аматорської, навіть графоманської — вона дає відчуття панівні настрої, а інколи й деякі реалії доби, особливо якщо враховувати «коефіцієнт викривлення», вгадувати, що криється за спотвореннями. Так, зрештою, доводиться читати всю літературу 30-х років, принаймні публіковану.

Якщо говорити про «Забой», «Літературний Донбас» і «Літературний Донбас», то на їхніх сторінках друкувалися твори не тільки

донеччан (можливо, їх бракувало), а й інших українських та російських авторів. Нерідко саме вони надавали ваги журналові. В усякому разі, цим журнал здійснював важливу функцію ознайомлення своїх читачів з творчістю визнаних майстрів та створення ширшого літературного контексту для своїх донбасівських публікацій. Так з'являлися на його сторінках «Роман Міжгір'я» Івана Ле, окремі поезії В. Сосюри, Л. Первомайського. Звичайно, добір запрошуваних авторів суворо регламентований: тільки «надійні»! Журнал дбайливо оберігав своїх читачів від «ідейно невитриманої» літератури.

Те ж саме можна сказати і про публікації російською мовою. З прози найпомітніша публікація — повість М. Ляшка «Доменная печь». Журнал охоче друкує поезії А. Безименського, Я. Смелякова, М. Матусовського — спрямування також зрозуміле. З-поміж власне донецьких прозаїків вирізнився Борис Горбатов, який швидко вийшов на всесоюзну літературну арену. Більш як півстоліття був пов'язаний із Донеччиною своєю літературною працею Ілля Гонімов; його оповідання та повісті з шахтарського життя і сьогодні зберігають певний пізнавальний інтерес. У 30-і роки почався письменницький шлях Петра Северова, в широкому тематичному діапазоні творчості якого Донбас посідає чільне місце.

Серед молодих російських поетів вирізнявся Юрій Черкаський; 1943 р. він загинув на фронті.

На жаль, немає змоги тут докладніше говорити про єдиного справді шахтарського поета — шахтарського і в розумінні особистої долі та способу життя, і в розумінні головної поетичної пристрасті: про Павла Беспощадного. Його спадщина нерівноцінна, багато речей скороспілих і скороминущих, багато продиктованого політичною кон'юктурою та самозахистом від нападок вульгаризаторської критики, але ті кілька поетичних шедеврів, які в нього є («Коногон заболел», «Ночью», «Старый шахтер» та ін.), на мою думку, мали б забезпечити йому і місце в історії літератури, і вдячну пам'ять земляків. Мали б...

В одному з віршів Павел Беспощадний писав:

*Путь Донбасса извилист, неровен
Для горняцких простых увертюр.*

*Но придет все же черный Бетховен
Из подземных гранитных конур.*

«Черный Бетховен» так і не прийшов, великий борг не сплачено і вже ніколи не буде сплачено, але сам Павел Беспощадний був талановитим творцем отих «горняцких простых увертюр». На жаль, і він не зміг сповна розкритися через умови, в які був поставлений, через вимоги, які йому ставлено, через власну залежність від ідеологічних орієнтацій, які нав'язувалися суспільству.

П. Беспощадний прагнув подати, часом полемічно, не плакатний, а реальний образ Донбасу:

*Не скажу я лживо: «дни так сладки!»
И по строчкам правды не сомну.
Раз забойщик в пьяненьком порядке
Вдрызг избил тяжелую жену.*

— — — — —
*И не золотом сверкают шахты толици —
Далеко до пламенной зари...
Загуляла по Донбассу поножовщина,
Хулиганство в рудниках царит.*

— — — — —
*Ой вы будни, горестные будни,
Ой вы шахты, угольные ямы!
Рудник, рудник, дорогой мой рудник,
Раздирает сердце жизни драма.
Я не даром стал твоим поэтом,
Твои раны тяжки мне и жгучи,
Я иду к тебе с словами света,
Ты ж меня коверкаешь и мучишь...*

Такі вистраждані слова Павла Беспощадного гостро контрастували з риторикою поетичної комсомолії, і дивно, як його не звинуватили у зневірі, тобто троцькізмі. Мабуть, урятував шахтарський стаж. І претензії до нього звучали швидше комічно. Так, з приводу знаменитого вірша «Коногон заболел», де так щемливо змальовано прощання смертельно хворого шахтаря з вірним другом усього

життя конем Стрепетом, а власне і прощання Стрепета зі своїм хазяїном, — рецензент пише: «Беспощадному все-таки жалко коня, підземного товарища Стрепета. Но ведь Стрепет в глазах читателя не просто симпатичный конь. В таком контексте он не может оставаться просто конем, он уже перерастает в нечто большее и уже выражает собою прошлое шахты». Отже, виходить, поет романтизує минуле, а може, й жалкує за ним? В іншому вірші Беспощадний полемічно запитує: «Видали вы когда-нибудь || Шахтера, шедшего с работы?» — і малює картину не для реклами. Рецензент, хоч і доброзичливий, не утримується від докору: «...Перед читателем встает образ, о котором никак не скажешь, что это образ рабочего Донбасса, уже вступающего в социалистическую пятилетку». І порада: «Подобный образ можно перенести в другие условия, в иную (не нашу) действительность, чтобы он зазвучал художественно-правдиво и убедительно» (В. Соболев. О поэзии Павла Беспощадного. — «Литературный Донбасс», 1934, № 6, с. 106, 108).

Це й не дивно — критика підносила інші зразки, як-от у статті Ю. Западинського «За велике більшовицьке мистецтво» («Забой», 1932, № 1): «Бригада» — вірш Калгинова — це зразок пролетарської лірики, сповненої радощів молодого творця соціалістичних форм праці:

*Я сегодня счастлив и рад,
В груди — погода солнечного дня.
Потому что наша лучшая бригада
Разогналась, цифрами звеня».*

* * *

У повоєнні роки Донбас, нарощуючи свій економічний потенціал, стає і потужним науковим центром. Однак не може похвалитися аналогічним зростанням культурної інфраструктури. Так, кількість театрів навіть зменшилася порівняно з довоєнним періодом: у Ворошиловградській області їх було 6 у 1940 р. і тільки 2 у 1966. Зате розширювалася мережа культурно-освітніх закладів, художніх та музичних училищ; заохочувано художню самодіяльність: у середині 70-х років у Донецькій області було понад 8 тисяч

колективів художньої самодіяльності, у Луганській — 5,5 тисячі. Причому самодіяльна художня творчість меншою мірою, ніж професійна, втрачала своє національне обличчя.

Загалом же зусилля влади були зосереджені на виробництві: за Донбасом і далі зберігалася роль «Всесоюзної кочегарки» та «Всесоюзної кузні».

У цікавих, дуже змістовних спогадах відомого державного діяча Радянської України, колишнього першого секретаря Донецького обкому КПУ, а потім голови Ради Міністрів України, Олександра Ляшка чимало матеріалу про політичні та соціально-економічні процеси на Донеччині в 50–60-і роки, є й ремінісценції, що стосуються репресій 30-х років та голоду 1932–1933 і 1946–1947 років. Але характерно, що, докладно описуючи перипетії партійно-господарського життя, автор нічого не може пригадати з життя культурного, мистецького. Зрозуміло: ця сфера була на периферії інтересів партійних керівників.

А втім, один епізод є, і він надзвичайно промовистий. Відомий український композитор Вадим Гомоляка написав музику до балету «Чорне золото», присвяченого епопеї будівництва комсомольських шахт у Донбасі. Дія відбувалася на шахті «Закарпатська — Комсомольська», в основі лібретто — любов дівчини із Закарпаття і хлопця-будівельника, що став шахтарем. Балет був поставлений 1958 року в Донецькому театрі опери і балету, ішов також у Києві й Будапешті. При перегляді спектаклю в Донецьку А. Ляшко як секретар обкому висловив зауваження, що донецька тема звучить у музиці блідіше, ніж карпатська. Композитор щиро зізнався, що «написання музики до фону Донбасу» становило для нього труднощі: «Я мало жил на этой земле, хотя люди здесь золотые. Земля донецкая пока что для меня по-настоящему не зазвучала, не запела. Другое дело Карпаты. Там, каждый уголок, каждая смерека, каждый камешек на перекатах горных речек поют своим голосом. Даже капли дождя».

Це багатозначне зізнання натякає на причини невдачі багатьох творів навіть талановитих авторів на «задану тему».

Але в епізоді з балетом «Чорне золото» є ще один цікавий момент. Захотів його подивитися шеф ідеологічного відділу ЦК

КПРС Л. Ф. Ільчов, який приїхав на Донбас на чолі групи, що готувала питання про масово-політичну та виховну роботу в області для розгляду на нараді в ЦК КПРС. Після першої дії високий гість, схваливши музику, висловив невдоволення одним персонажем — Яшкою-стилягою, який мав символізувати негативні явища серед молоді. Коли почалася друга дія, Яшки-стиляги не стало. Тоді високий гість поцікавився: куди він дівся? Головреж пояснив: після «тонкого замечания» парткерівника його прибрали зі сцени. Парткерівник-ліберал розсміявся: це вже занадто! Тоді головреж пообіцяв: у третій дії «Яшка попадет в бригаду коммуністического труда, и по мере его перевоспитания там будет меняться характер его танцев. Его полюбит хорошая девушка».

Ільчов, чоловік недурний і не без почуття гумору, робить висновок: «Видите, Александр Павлович, как все в искусстве просто?» (Александр Ляшко. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Книга вторая. Путь в номенклатуру. — К., 1997, с. 375–378).

У 60-і–80-і роки Донбас виходить на одне з перших місць в Україні та в усьому Союзі за освітнім потенціалом, кількістю масових бібліотек, тиражами місцевої преси на душу населення. Однак у статистичних довідниках дарма шукати, скажімо, даних про мову навчання в школах, мову книжкової та газетної продукції тощо. Такі дані стали засекреченими по всій країні, в Донбасі ж вони могли б просто шокувати на тлі офіційних політичних версій про розквіт української соціалістичної національної культури. Не заслуговував цей край, цей люд такої міри деукраїнізації! Адже елементи національного самоусвідомлення, імпульси національної гідності ще жили і шукали виявлення. Ось, скажімо, широко відзначалося 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка, і, попри зрозумілий казенний характер відзначення, воно давало вихід і щирим почуттям піетету, що єднали всю Україну. Цікаво, що в IX обласній виставці творів художників Луганської області, де більшість із 240 картин 101 автора була присвячена шевченківській тематиці, взяли участь ще й 58 учнів Луганської дитячої художницької школи зі своїми версіями образу Шевченка. Не останнім вогнищем українського культурного життя була Донецька філія Спілки радянських письменників України: Павло Байдебур, Андрій

Ключча, Віктор Соколов, Григорій Кривда, Євген Летюк, журналісти «Радянської Донеччини». Але треба підкреслити, що й ті поети та прозаїки, які писали російською мовою — Володимир Труханов, Михайло Фролов, Віктор Шутов, Петро Северов, Тарас Рибас (луганчанин), — також відчували себе причетними до української культури.

Шістдесятницьке відродження озивається і на Донеччині: Василь Голобородько, Василь Стус та його друзі. Нові імена з'являються в літературі й мистецтві. Пожвавлюється рух і на ідейно-естетичній трасі Київ-Донецьк. У комплектуванні заснованого 1959 р. Горлівського художнього музею брали участь Київські художники М. Глущенко, Т. Яблонська, Б. Піаніда, В. Зарецький. А в експозиції музею були представлені також твори М. Пимоненка, С. Світославського, К. Трохименка, С. Шишка, В. Касіяна, О. Кульчицької, художників Закарпаття — Ф. Манайла, А. Коцка, З. Шолтеса. У 1966 році на Донеччину приїздять відомі київські художники Г. Синиця, А. Горська, Г. Зубченко, Г. Марченко, щоб працювати над художньою мозаїкою «Прометей». Вони проклали дорогу іншим — 1969 р. у Краснодарі над мозаїкою «Прапор перемоги» працюють В. Зарецький, А. Лимарев, П. Плаксій. Інтерес являють враження про Донеччину, якими Алла Горська ділилася в листах до Панаса Заливахи. «Земля тут стара, териконами увінчана. Люди дивні. Навіть ті, що тут народились, згадують не цю землю, де вперше ступили босоніж, а ту землю, звідки їх батьки» (А. Горська, лист до Опанаса Заливахи — 3 серпня 1969 р. || Червона тінь калини. Листи, спогади, статті. Алла Горська. К., 1996, с. 62).

«Фактично це буде історія Радянської влади на конкурентному матеріалі Краснодарської «Молодої гвардії» (62).

Лист від 9 лютого 1968: «Ми працюємо зараз в м. Краснодарі. Створюємо культову споруду — музей «Молодої гвардії». Це надзвичайно цікаве, сучасне рішення музею, і саме музею молодогвардійців — людей, які духом не скорилися фашистам, загинули» (55).

24 вересня 1969 р.

«...Гастролювали в Краснодарі хлопці, київські хлопці, поети: Забаштанський [В-р] та Тимошенко [Б-с]. Була на одному виступі. Загалом добре. Речі цікаві і слабкі. Діти сприймали поетів добре.

Більшість дорослих об'їлася побутом. [...] Із гастролів проходить аншлагом сексуально-темпераментна циганщина. А звідти і ставлення до роботи. Побачили б Ви, Опанасе, якість робіт на нашому будівництві! Не розумію держави — стільки втратити, створюючи бидло» (97).

В 60-і роки минулого століття Донецьк стає одним із центрів джазового життя — як місцевого, так і гастрольного. (Нині, здається, відроджується ця його слава: вже п'ятий рік з успіхом проходить міжнародний музичний фестиваль «Донецький джаз», який засвідчує багатство різнонаціональних джазових традицій та манер виконання, цього року це був «ДоДж — 2005»: Донецьк, Київ, Москва. Будемо сподіватися, що поряд із зарубіжними зірками зростатиме участь у ньому українських джазистів, для яких він є доброю школою.)

Для індустріальних, високо урбанізованих регіонів світу не є характерними фольклорні, самодіяльні форми культурного життя. Під цим оглядом Донеччину можна вважати щасливим винятком. В 70-і роки в Донецькій області діяло понад 8 тисяч колективів художньої самодіяльності, в Луганській — 5,5 тисяч. І в них більшою мірою, ніж у професійній творчості, зберігався зв'язок з національним ґрунтом.

В повоєнні роки посилюється процес русифікації Донбасу, як і всієї України. Здавалося б, парадокс: адже в кінці 50-х рр. «на новобудови Донбасу прибували, переважно з західних областей, багато (до 200 тисяч річно) юнаків та дівчат. Вони створювали сім'ї, заводили дітей» (Г. М. Панчук. Зміни в чисельності населення Донбасу за 1959–1994 рр. // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науководослідних робіт: історичні науки, політологія. Кн. II. Д., 1997, с. 162). Але жорстокий молох русифікації усе перемелював. Хрущовська реорганізація шкільної справи призвела до катастрофічного зменшення кількості українських шкіл, а потім усебічне забезпечення дістала цілеспрямована політика створення т.зв. «нової історичної спільності» — «єдиного радянського народу». Результати цієї політики настільки суперечили офіційним твердженням про розквіт у СРСР національних мов і культур, що статистичні дані про

мовні аспекти життя суспільства стали найбільшою державною таємницею. Відповідно і в статистичних збірниках Донецького та Луганського обласних статистичних управлінь знайдемо оптимістичні цифри про розширення мережі шкіл, збільшення кількості вузів, зростання тиражів газет та обсягів теле- і радіомовлення, але питання про мовне вираження цієї діяльності обходиться десятою дорогою. Втім, ця традиція залишається майже непорушною, і неспроста.

Усе це викликало то глухий, то дедалі більше й голосний протест небайдужої меншості, в тому числі й на Донеччині.

Репресії 1970-х років проти діячів української культури теж не оминули Донеччини. Суд м. Дружківки покарав 7-ма роками ув'язнення та 5-ма роками заслання письменника Миколу Руденка, організатора і голову Української Гельсінкської групи, а 10-ма роками ув'язнення і 5-ма роками заслання вчителя Олексу Тихого, автора рукопису «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області», де він писав: «Чи можна говорити про рівноправність двох мільйонів українців, понад ста тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших народностей у нашій області, як вони змушені зрікатись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на заробітну платню, ресторан чи магазин — це ж ще не рівноправність».

Прошу звернути увагу на цю останню думку, в якій сільський учитель засвідчує глибше розуміння проблеми рівноправності, ніж деякі блискучі світові інтелектуали й політики.

І ще одне: і в цьому випадку, як і завжди, гідні оборонці української мови так само вболівали й за долю інших загрожених мов. Олекса Тихий, жертва брежневських таборів, як і Василь Стус, як і Юрій Литвин, як і Марченко, віддав своє життя за справедливість для всіх.

Навалити надмогильний камінь на українську мову нікому не вдалося. Але камінь на душі лежить. І цієї дразливої теми ніяк не оминати.

Донеччина в найгострішому вигляді акумулює успадковані з минулого мовні проблеми, характерні для всього Сходу й Півдня України, і тому саме вона б могла стати своєрідною лабораторією їх

продуктивного розв'язання. Для цього потрібна політична і культурна воля, якої досі не було. Але воля ця не може бути сліпою. Її спрямування має спиратися на об'єктивне бачення реальної мовної картини Донеччини, на врахування мовленнєвої практики різних груп населення. На жаль, ми такого бачення не маємо, переважають поспішні суб'єктивні висновки. А потрібні докладні статистичні дані з усіх сфер життя і щодо всіх форм мовокоористування; не можна обмежуватися тим, що очевидне. Але мета, хай і віддалена, має бути чіткою: розширення сфери функціонування української мови. Не за рахунок відмови від мови російської, а завдяки опануванню мови української. Хай і в тривалому процесі, хай і в наступних поколіннях. Але тут треба звільнитись від багатьох стереотипів, упереджень, міфів — обом сторонам мовного протистояння. Патріотам української мови, на мій погляд, час відмовитися від кваліфікації російської мови як «мови іноземної держави» або м'якше «мови сусідньої держави». Інакше ми їх на цю «сусідню державу» і орієнтуватимемо, тоді як сама собою «російськомовність не дорівнює політичній проросійськості» (Андрій Портнов. Свобода та вибір на Донбасі // «Критика», березень 2005, с. 5. До речі, цей же автор нагадує, що похідні групи ОУН у 1941–1942 рр. на Донбасі переходили на російську мову. Див. також інтерв'ю з Євгеном Стаховим «Донбаське відлуння галицьких бід» — у газеті «Дзеркало тижня» 17 січня 2004 р.).

Треба зрозуміти, що для мільйонів громадян України, і не тільки на Донеччині, російська мова є не «мовою сусідньої держави», а мовою, в якій вони виростили і живуть. Але водночас хочеться сподіватися, що ті, хто вважає своєю мовою російську, зрозуміють: їхній вибір чи вибір їхніх батьків, який здається їм вільним, насправді не був і не є вільним. Він продиктований вагомими обставинами, а ці обставини склалися внаслідок десятиліть і століть придушення вільного розвитку української культури, а серед способів цього придушення був і кривавий терор. Задумавшись над цим, дехто зрозуміє, що історичні кривди, завдані українській культурі й мові, годилося б відшкодувати з почуття елементарної справедливості. Не йдеться про те, щоб хтось зрікався російської мови і переходив на українську. Але хай не заважає її розвиткові, не сприймає

українське слово як загрозу своїй російськомовності. А якщо й сам оволодіє українською, зацікавиться українською культурою, то, може, зрівняється з тими українцями, які володіють обома мовами, живуть в обох культурах. Оце і буде справжня двомовність, справжня двокультурність. (До речі, не забуваймо, що є ж на Донеччині і греки, і татари, і молдавани...) А те, до чого закликають політичні інтриганти, — це узаконення, під виглядом двомовності, вже реально існуючої російської одномовності, узаконення мовних лінощів та культурної деградації. Та й пряма дискримінація українства, яка триває й досі. Ось один із багатьох прикладів — у листі читача з Маріуполя: «В нашому місті [...] збудовано багато церков російської метрополії, а ось щодо української церкви, то влада знущається над віруючими, які вже вісім років не мають змоги отримати дозволу на будівництво собору Пресвятої Богородиці, і лише тому, що маріупольці там будуть молитися до Бога... українською мовою!» («Приазовський робочий», 4.03.2005). Але, як бачимо, багато людей з таким станом речей не миряться. І скрізь є ті, хто працює на завтрашній день: день повноприсутності українського слова, хоч як їм не важко сьогодні.

Читаю в газеті «Український форум» (31 січня 2005 р.) статтю «Макіївка — сестра Донецька». Авторка — Марія Щербатих, яка була серед киян-спостерігачів від кандидата в президенти В. Ющенка під час третього туру виборів. Виборча дільниця, на якій вона була спостерігачем, знаходилась у школі № 89. Ось враження авторки від школи:

«...Рік 2004 для неї ювілейний — 50 років. Приміщення невелике — старий і новий корпуси. 280 учнів, 22 вчителя. [...] Українських класів поки що немає, але скоро будуть (майбутні учні вже активно вчать українську мову в садочку). З ініціативи вчителя української мови та літератури Олени Миколаївни Нікітіної створена українська світлиця. В цьому їй багато допомагають і педагогові, і самі учні». Маленький факт, але буде їх більше, — і зміниться велика картина.

Реально Донеччина має великі, ще не сповна використані, можливості для емансипації української мови та справжнього, а не декларативного піднесення національної культури. Тут є достатній

інтелектуальний потенціал не лише в науково-природничій, науково-технічній, але й у науково-гуманітарній сфері та в мистецтві й літературі.

Функціонують український культурологічний центр, Донецька філія центру гуманітарної освіти НАН України, обласне відділення НТШ. (Хоч загалом інфраструктуру Донеччини не можна вважати багатою. Так, за кількістю населення Донецька область майже двічі перевищує Львівську — 4841,1 та 2626,5 тис. осіб, — але закладів культури в ній менше: театрів — 5 проти 10, бібліотек — 1011 проти 1432, кінотеатрів — 156 проти 226, клубів — 780 проти 1417. Водночас за кількістю вищих навчальних закладів Донеччина посідає 3 місце в Україні після Києва й Харкова. — Див.: Володимир Білецький. Схід України в інтерактивних процесах сучасного державотворення. Д., 2005, с. 11).

Широке коло проблем досліджують учені Донецького національного університету, Донецького державного університету ім. М. Туган-Барановського, Луганського державного педагогічного університету (тепер — Східноукраїнський університет), Горлівського державного інституту іноземних мов, Слов'янського педагогічного університету, Маріупольського гуманітарного інституту. Характерно, що окремі питання з гуманітарної сфери зачіпаються і в публікаціях технічних навчальних закладів — Донецького національного технічного університету, Краматорського машинобудівного інституту, Горлівського гірничого технікуму, Єнакієвського технікуму економіки і менеджменту. Це останнє викликане об'єктивною потребою гуманізації всіх сфер діяльності сучасного суспільства, хоч ми тільки на початку цього шляху. Характерним явищем останніх років є і для всієї України, і для Донеччини те, що глибоке осмислення й обговорення болючих політичних і гуманітарних проблем, загалом кажучи, долі України, ініціюють вчені з негуманітарної сфери. Так, доктор технічних наук, професор Донецького національного технічного університету Володимир Білецький є організатором і редактором часопису «Схід», публікації якого мають всеукраїнський резонанс; професор В. Білецький також очолює Донецьке відділення товариства «Україна-Світ». Тут хочеться назвати ще одного подвижника української культури, на жаль, уже

небіжчика, — лікаря-онколога з Луганська Юрія Олексійовича Єненка, який створив унікальний журнал «Архіви онкології», а за час свого нетривалого перебування на посаді заступника голови обласної держадміністрації (1992–1994) організував видання альманаху «Бахмутський шлях», відновив музей Бориса Грінченка, вів радіопередачі «Літературна карта Донбасу».

В наукових збірниках та виданнях вищих навчальних закладів Донеччини, насамперед Донецького національного та Луганського університетів, широко висвітлюються питання політології, історії, археології, правознавства, міжнародних відносин, екології, педагогіки та психології, лінгвістики, літературознавства. Ці публікації вписуються в загальний контекст української науки, часто звернені до проблем, що потребують переосмислення, подолання тенденційних підходів радянської доби або нових суспільно-культурних явищ, відзначаються добрим професійним рівнем (як-от, скажімо, виступи професора філософії Ігоря Паська). Водночас, скажімо, археологів та істориків природним чином цікавить місцевий, донецький матеріал, який і сам собою має загальнонаукове значення. Зокрема, по-новому, об'єктивно висвітлюється робітничий рух на Донеччині, руйнування структур селянського життя в часи колективізації та голодомору, політичні переслідування 20-х років і терор 30-х, політичне життя 90-х років. Учені Донеччини йдуть тут урівень з усією українською наукою, власне, є її активною ланкою.

Що ж до мови наукових публікацій, то якщо, скажімо, у місцевих наукових збірниках маємо українською мовою не тільки окремі публікації з математики, а й багато матеріалів з такої суперсучасної галузі науки, як інформатика, то не зовсім зрозуміло, чому їх мало в тих галузях, де існує давня україномовна традиція (ботаніка, географія, геологія), і тим більше, чому більшість публікацій на педагогічні теми — російськомовні. Тоді не зовсім зрозуміла також роль численних і кваліфікованих методологічних розробок з викладання української мови.

Не можна не оцінити широкий спектр філологічних досліджень — із загальної лінгвістики, порівняльно-історичного і типологічного мовознавства, української мови, російської мови, фольклористики, загального літературознавства, української та російської

літератур; від 1993 р. в Донецькому університеті діє лабораторія вивчення єврейської культури. В науковому світі України добре відомі імена таких дослідників, як А. П. Загнітко, Є. С. Отін, Ф. Д. Пустова, М. М. Гіршман, С. В. Мишанич, В. О. Соболев, В. А. Просалова, таких молодих учених, як Анна Біла, та ін. Характерно, що літературознавці Донецького університету та Луганського пединституту активно включилися в дослідження творчості проскрибованих за радянських часів авторів: Богдана Лепкого, Уласа Самчука, поетів празької школи. Доцент Донецького національного університету Вадим Оліфіренко впорядкував збірник творів репресованих донецьких письменників «Уроки правди і добра». В популяризацію творів земляків, які були репресовані або опинилися за кордоном, активно включився журнал «Донбас». Тут з'являлися імена Володимира Біляйва, Василя Гайворонського, Емми Андієвської. Не так давно в Донецькому університеті проведено наукову конференцію, присвячену Микиті Шаповалу, — кому, як не землякам, актуалізувати інтелектуальну спадщину цього видатного соціолога, політолога, публіциста, в якого почуття та ідеї національної справедливості були органічно взаємопов'язані з почуттям та ідеями справедливості соціальної. Але тут же хочеться додати, що донеччани в боргу перед іншим своїм видатним земляком — Миколою Скрипником. Про нього останнім часом багато пишеться і говориться, але все поза межами Донеччини. Може, тому, що його думки про Донбас сьогодні викликали б багато гіркоти? Дарма, варто згадати те минуле, з якого ми не винесли науки.

А кому, як не донецьким дослідникам, мала б належати пальма першості в інтерпретації творчості Емми Андієвської — однієї з найцікавіших постатей в сучасній українській літературі? На конференції «Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям» Еммі Андієвській був присвячений цікавий виступ студентки Донецького університету Катерини Бондаренко. Може, це початок роботи майбутньої дослідниці.

На Донеччині пам'ятають Василя Стуса. Йому присвячувалися наукові конференції в Донецькому національному університеті. Музей Василя Стуса в Горлівці розширює свою діяльність на всю Україну, відкриваючи в ряді інших міст свої філії.

Дещо робиться на Донеччині для розвитку зв'язків з українським зарубіжжям. Товариство «Україна-Світ», Донецька обласна універсальна бібліотека, створені з ініціативи і за допомогою діаспори канадсько-українські бібліотеки, чи то культурні центри, в Донецьку, Луганську й Маріуполі проводять читацькі конференції, зустрічі, виставки. Важливо, що є й спроби допомогти українським громадам на Сході, зокрема в етнічних українських землях. Так, журнал «Донбас» спеціальний випуск (2000 р.) присвятив українсько-кубанським зв'язкам. Донецький дослідник В. Оліфіренко і кубанський В. Чумаченко підготували, а за допомогою Українського культурологічного центру в Донецьку й товариства «Україна-Світ» видали посібник-хрестоматію «Козак Мамай» для школярів Кубані. Підготовлено посібник «Слобожанська хвиля» для вчителів Ворожчини, Білгородщини і Курщини.

Як бачимо, багато робиться для актуалізації єдиного українського культурного простору. Чи, точніше: дещо робиться. Бо на рівні суспільної реальності, а не на рівні наукового усвідомлення, ми ще єдиного культурного простору України не маємо.

І від цього, може, найбільше страждає Донеччина. І страждає подвійно: неадекватністю засвоєння цінностей української культури і неадекватністю власної культурної присутності в усій Україні. Причина такої ситуації не локалізована в Донеччині. Це — ситуація загальноукраїнська: низька динаміка культурного «кровообігу» в суспільстві, мала пропускна спроможність каналів трансляції культурної інформації. Те, що надруковане, показане, виголошене у Львові чи Одесі, здебільше залишається невідомим у Києві чи Харкові. Під цим оглядом на особливо голодному пайку — чи, може, на спецдієті — і була Донеччина. Спробуймо пригадати: які українські театри чи виконавські колективи, скажімо, після успішних гастролів у Європі, Китаї, Японії, побували на Донеччині. Коли і перед ким виступали на Донеччині письменники з Києва, Львова, Миколаєва чи Житомира? Які виставки закарпатських, львівських, одеських чи київських художників були показані на Донеччині? Навіть сенсаційна документальна фотовиставка Віктора Марущенка «Донбас — країна мрій» про реальне життя шахтарських селищ — зворотний бік «донецького економічного чуда», — яка, показана

в Києві, мала резонанс у світі, на Донеччину не доїхала: тут побував тільки буклет. У результаті всього цього — а цю тему вичерпати важко, — україноцентрична культурна орієнтація донеччан послаблена і в багатьох випадках поступається перед російськоцентричною. Звичайно, тут є й інші причини; але й елементарна необізнаність — одна з головних. Невігластво породжує зарозумілість, тверду принциповість у запереченні того, чого не знаєш.

Так само й про Донеччину, про людей Донеччини знають в інших краях України мало. На екранах телебачення можна побачити хіба що постаті футболістів та політиків, а тепер ще й претенденток на роль топ-моделей. До науковців чи діячів культури інтересу немає. Майже непоміченою пройшла нещодавно виставка в Києві творів видатного скульптора з Артемівська В'ячеслава Гутирі. Донецьким балетом захоплюються в Китаї, а в Україні його не бачать. Щоправда, науковці можуть не дуже засмучуватися — їхні здобутки поціновує вузьке коло фахівців. А от діячам культури, мистцям, письменникам потрібна ширша аудиторія і по можливості — загальнонаціональна. Особливо потрібна вона літературі. І є велика несправедливість у тому, що розповідане письменниками Донеччини — і українськими, і російськими, і двомовними — про цей любий їм і знаний їм край здебільше не знайшло належного резонансу на інших теренах України. А пізнавальна цінність, скажімо, романів Івана Сергійовича Костирі або Вадима Костянтинівича Перунова безсумнівна. Та й молоді мали що розповісти і про Донеччину, і про наші спільні людські проблеми: Анатолій Кравченко, Станіслав Жуковський, Станіслав Калінічев, Петро Бондарчук, Іван Білий, Юрій Доценко, Олена Лаврентьева, Лідія Колесникова, Олег Соловей — прийшли в літературу «всерйоз», кожен з власним естетичним кредо.

Створення насиченого єдиного культурного простору України пішло б на особливу користь російським і російськомовним письменникам, зокрема, тим, хто шукає нових шляхів у літературі, нових форм вираження, прагне універсальності. Якщо, скажімо, автори цікавого українського молодого журналу «Кальміус» уже знаходять якийсь резонанс і в Києві, і в Харкові, і у Львові, то такого резонансу не має дуже цікавий журнал «Дикое поле»; унікально

талановитий рано померлий російський поет з Маріуполя Сергій Шапкін в Україні зовсім невідомий, а в Росії незапотребований. Це, доля багатьох російських авторів в Україні: вони ніби не свої, чужі і там, і там. (Так було і в минулому. Ось один із багатьох прикладів — нарікає донецький поет Олександр Фарбер: «В московской Литгазете от 31 дек. 1935 г. в статье «Поэты в 1935 г.», принадлежащей т. Суркову, подводится некий итог работы русских советских поэтов за истекший год. [...] Я хочу отметить один, быть может, для всех пишущих на русском языке наших поэтов «неприятный» факт. Ни одно из имен русских поэтов, живущих и работающих на Украине, не названо в этой статье.» — Ал. Фарбер. Русские поэты на Украине // «Литературный Донбасс», 1935, № 12, с. 190). Не прилучившись до української культури і не потрібні російській, такі феномени культурного життя Донеччини приречені на провінційність — попри, часто, свій неабиякий апломб, яким аж сяють місцеві ЗМІ, що самі і є творцями провінційності.

Так не повинно бути. До української культури має належати все талановите, що створене на українській землі і так чи інакше відлучне її життєвими струмами. Це вплине на розумне і продуктивне розв'язання багатьох проблем, у тому числі пов'язаних із культурними та мовними орієнтаціями. Та й ідеологічними, політичними.

Під час політичного протистояння 2004 року було, на мій погляд, багато непорозумінь і помилок з обох боків, що травмувало свідомість багатьох людей. Цю рану треба загоювати. Але є небезпека, що її роз'ятрюватимуть під час нової хвилі передвиборної боротьби — цього разу парламентських виборів. Мабуть, дарма закликати наших політиків не переносити свої кон'юктурні порохунки в сферу національних орієнтацій та мовно-культурних відносин. Де ж їм і ловити рибку, як не в скаламученій ними ж воді? Але громадськість мала б не давати себе скаламутити. Нам треба пройти шлях визволення від міфів, стереотипів, упереджень. Щодо інших — і щодо самих себе. І Донбас треба побачити новими очима.

У створенні радянської міфології Донбасу свого часу не останню роль відіграли донецькі поети й мистці.

*С черным золотом мчат эшелоны,
Мчат со сталью в Москву без конца, —*

це «Песня о Донбассе» (слова А. Клычкова, муз. Г. Хархатдинова).
І «конца» не передбачалося, бо:

*Сколько угля в глубинах Донбасса!
Сколько счастья, Отчизна, у нас!*

Ідилічну картину відтворював популярний у 50-і роки «Шахтерский вальс»:

*Поздним вечером, поздним вечером
Шахтеры из шахты идут.
Поздним вечером, поздним вечером
Шахтерскую песню поют.*

Поетесса пише оду «Невтомним кочегарам»:

*Шахтарям, що вірно і невтомно
Держать пар на нашім кораблі.*

...Колись на початку минулого століття чи не найталановитіший шахтарський поет Павел Беспощадний у своєму класичному «Коногоні» уявляв майбутній вихід із каторжного царства підземної праці:

*Он идет, этот сильный век,
Слышу грохот и лязг его брони.
На всю шахту один человек
Будет будто шутя коногонить.*

На жаль, цей «сильный век» так і не настав, та й навряд чи колись настане в реальності. Але він відбувався в кінофільмах і в поезії середини минулого століття:

*Не хожу пешком в забой —
Есть трамваи под землей.*

*Сердце-ток, сердце-ток,
Сердце так и токает.
Мой товарищ бригадир
Лучше всех работает.*

Не йдеться про те, щоб іронізувати з міфів, якими жила в ті далекі вже часи вся радянська література, активно створюючи «другу дійсність» замість автентичної, коли за славою «Всесоюзної кочегарки» забувалися хижацьке спустошення «підземних комор» донецької землі, перетворення її в геологічну рану, затруєння атмосфери, жорстока експлуатація робочого люду, дореволюційні «собачовки», цілеспрямоване придушення української культури. Говоримо про інше — про те, як складався образ Донбасу — зразкового радянського краю з богатирським людом, якому «все задачі по плечу» і який гордо крокує по життю з високо піднесеною головою «гегемона», — образ, по-фарисейському експлуатований політиками минулого і, як не дивно, оживлюваний сьогодні.

Донецький економіст Євген Ситник пише («Чому я не за Я., або Підказки великого міста» — «День», 13 листопада 2004 р.): «Нині весь Донецьк завішаний білбордами з портретами Паші Ангеліної і Стаханова: «Парасковія Ангеліна — гордість Донбасу!», «Олексій Стаханов — пролетарський характер!» Портрети добре призабутих героїв комуністичної епохи, які досить дивно виглядають на тлі численних салонів продажу дорогих автомобілів, казино й інших атрибутів «буржуазного» життя. Що хоче сказати цим влада нам, жителям епохи невивічених зарплат і підриву будь-якої мотивації до чесної праці? Яке послання влада нам адресує?

Як на мене, зміст послання такий: «Ви працюйте на нас так само, як колись працювали Стаханов і Ангеліна, — безплатно. А ми заохочуватимемо вас морально». Моральне заохочення включає нахакування відчуття гордості за «свій край» і заохочення видовищами. Римське «хліба і видовищ» трансформується на «хліба не обіцяємо, але видовища будуть чудові». В арсеналі вистав — яскраві феєрверки та вражаючі футбольні битви. Майже щочоночі небо над Донецьком стрясають потужні вибухи — ніхто з перехожих уже не може сказати, з якого приводу. Здрігаються старенькі, чуючи, як деренчить скло у їхніх квартирах о пів на дванадцяту ночі. Перелякані коти забираються під ліжка. Надривно й на різні лади виє сигналізація автомобілів, сприймаючи салют за пограбування.

Потужна індустрія, передові технології (місцями) та старі ідоли (скрізь) — таким є сучасний Донбас».

Звичайно, старих ідолів вистачає і на Харківщині, і на Дніпропетровщині, і на Одещині, та й у самому Києві, але така агресивна реанімація їх — це насамперед донецький внесок в українську культуру. Причому не лише в політичну культуру. Бо свідомо й систематично насаджуване фарисейство — це неабиякий елемент загальної культури, точніше: масштабне витруювання культури.

«Рік духовності» — під символами бездуховності», — так звалася стаття маріупольської журналістки Галини Александрової в газеті «День» (25 червня 2004 року). Рішенням Донецької обласної ради 2004 рік був проголошений «Роком духовності на Донеччині». Крім концертів, виставок, фестивалів, конкурсів, які збагатили звіт, але хтозна чи збагатили духовність, він був ознаменований, пише журналістка, ліквідацією в Донецьку єдиної школи з українською мовою викладання (школа № 36), відмовою перейменувати вулицю, що носить ім'я ката українського народу Постишева, на вулицю Василя Стуса (як і відмовою вшанування пам'яті Микити Шаповала, Олекси Тихого, Алли Горської); впровадженням новоявленого символу Донецька — ерзац-пам'ятника: відлитої на «Іжсталі» копії кремлівської «Цар-пушки»; спробою утвердити ідеологічний сурогат «ми — донбасівці» як «нову» національну ідентичність. «Тож із жалем мусимо констатувати», — робить висновок авторка, — «поки що рік духовності на Донеччині проходить під символами бездуховності».

Ще на один трагічний парадокс донецького «самоствердження» звертає увагу відомий поет і есеїст з Харкова:

«...Устремління Донецька до стильових вершин і соціальних позицій краще спостерігати за фасадною естетикою міста. Не за культурною ж, де навіть примітивного міжусобойчика не спостерігаємо! Україномовний релікт самвидаву, журнал «Кальміус», на шпальтах передплатного «Дикого поля» називають всього лише «экзотическим цветком» на тлі суцільної русифікації регіону. І подібні муміфіковані стосунки цілком влаштовують обидві сторони. Натомість зовні, архітектурно — все реконструюється» (Ігор Бондар-Терещенко. Пластика гетто. З книги метафізичного краєзнавства // «Кур'єр Крив басу», 2005, № 4, с. 200).

Певно, «екзотичною квіткою» є й «тільки одна обласна газета «Донеччина» з мізерним накладом у 20–25 тисяч примірників на місяць», «екзотичними квітками» є й 18 інших україномовних видань, тоді як «станом на 01.01.2005 в області зареєстровано 990 періодичних видань», а місцеві телерадіокомпанії назвати «українськими можна тільки з відомою часткою гумору» (Володимир Білецький. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. Д., 2005, с. 15, 16).

...Бертольд Брехт у «Ділах Юлія Цезаря» зауважив: ніколи на берегах Тибра не звучало стільки радісних пісень, як у дні найбільшого рабства. Певно, це загальноісторична закономірність.

Знаменитий слоган: «Донбасс нікто не ставил на колени и никому поставит не дано», — народився саме тоді, коли Донбас, як і вся радянська країна, стояв на колінах. Ставили на коліна і в наш час. Відомий донецький політик, патріот Донбасу Володимир Ампілогов самокритично визнає: після виборів 1999 року Донбас «ліг під владу з надією виростити свого кандидата на посаду президента» (Володимир Ампілогов. Часу на помилки немає... — «День», 29 березня 2005 р.). Що було, коли з'явився «свій» кандидат, — всі бачили. Зрештою, не тільки Донбас ставав на коліна перед олігархами та бандитами, але «по степені корумпированости и жестокости «донецкие», особенно в последнее время, вышли на лидирующие позиции в стране» (Евгений Талышев. Лебединая песня // «Остров», 13.04.05). А розпачливий характер антинаркотичної акції громадської організації «Обридли!» в червні 2005 показав, що Донбас близький до того, щоб стати на коліна перед наркоманією. Самообманний характер має й інша формула патріотизму моїх земляків: «Донбасс порожняк не гонит». Але ж ешелони з «відкріпниками» ганяв по всій Україні. А на київському Майдані під час інавгурації президента Ющенка в гурті донецької делегації прибічників Януковича якась дама виголошувала просто геніальний вірш: «Нас мало тут, но мы — в тельняшках, и наш Донбасс непобедим».

Мабуть, крім тих, що в «тельняшках», вистачає на Донеччині і тих, хто в джинсах, у міні, у модних костюмах, у дранті зі старих часів, — і нікому не варто виступати в ролі символу Донбасу. Він, Донбас, різний і всякий, мінливий і ще не сформований остаточно.

Ось, скажімо, саркастичний коментар донецького журналіста до спроб підняти всю Донеччину на «захист» Колесникова: «...В розговорах сквозит все же больше любопытства и сплетен, нежели сочувствия. В палаточные городки никто друг друга не зовет. Жители шахтерской столицы склонны следить за развитием ситуации по телевизору. «Я сам из Курахово. Начальство приказало — «Ехать!», дали автобус... Вот здесь стоим. Говорят, что надо будет ехать в Киев жить в палаточном городке. Поеду — может, что заработаю», — говорит участник митинга, мужичок лет пятидесяти, покуривая «Приму» и ежась от холодного ветра. «Посмотрите вокруг — это все, что вы видите, сделал Колесников. Это все его. Благодаря нашему лидеру вам платят заработную плату», — орет ведущий. В защиту человека, которого Валерий Коновалюк назвал перед всей страной человеком состоятельным, скидываются по полтиннику. А собирающие бутылки на площади старички и старушки, набрав полные сумки, присоединяются к митингующим, покрикивая «защитим Донбасс». (Антон Каменский. Полтинник для председателя // «Грани плюс», № 9, 20–26 апреля 2005, с. 7).

І все-таки не є вигадкою, а реальністю був і залишається той донецький патріотизм, у чомусь щирий, у чомусь облудний, у чомусь і трагікомічний, а швидше, може, та розпливиста донецька ідентичність, в основі яких — відчуття (хай і перебільшене) унікальної ролі Донбасу в життєзабезпеченні країни (колись — СРСР, тепер — Україна), але також і особливий дух «неслухняності», незгідливості, нонконформізму, непокори, що не раз завдавав клопоту різним владам. Може, найкраще сказав про це японський дослідник Гіроаки Куромія в книзі «Свобода і терор у Донбасі» (К., 2002). Йдеться не про політично артикульовану свободу, а про той складний комплекс природних людських інстинктів, що сформувався в мало контрольованому адміністраціями степу, під впливом козацької вольниці, в середовищі переселенських мас, за умов наймовірно тяжкої праці, жорстокої експлуатації та неминучого стихійного спротиву владі. Ця своєрідна донецька особність з елементом анархічної непокірливості й інстинтивного волелюбства як компенсації відсутнього громадянського суспільства укладалася історично і в різних формах нагадує про себе і почасти в нові часи.

Вона може мати і стимулюючий, і деструктивний характер стосовно всього суспільства, особливо за нинішніх політичних ігор місцевих напівкримінальних «еліт», які за 15 літ незалежності України виробили цікаву стратегію: грабувати самим, а по несплачені зарплати посилати в Київ. Але цю невинну хитрість уже починають розуміти і на Донеччині.

Всім українським політикам, які хочуть вирішувати проблему Донбасу, варто, на мій погляд, спершу уважно прочитати книжку Гіроакі Куромія. Вона допоможе їм розуміти, що донецькі проблеми краще вирішувати не методом приїздів і наїздів (державний секретар України Олександр Зінченко: «У Донецьк будемо приїжджати стільки, скільки треба буде, щоб забезпечити результат. Якщо треба — жити тут будемо» — «День», 26 травня 2005 р.), а покладаючись на громадянську зрілість і розум багатьох у колі самих донеччан — не всі ж вони неповоротно дезорієнтовані.

Це стосується і політики, і культури.

28 червня 2005 року

Трагедія Донеччини

Отже, минуло ще десять років. Змінювалися президенти й уряди. Змінювалася їхня риторика. Змінювалися зовнішньополітичні орієнтації й «пріоритети». Але незмінними залишалися кланово-олігархічна «стабільність» Донецького регіону, протистояння його господарів інтеграції в державотворчі процеси, неспроможність «Киева» запропонувати «Донецьку» план такої інтеграції — на основі модернізації застарілої індустріальної структури і розвитку технологічно нових виробництв, а отже, й подолання осередків депресії; на основі заохочення громадянської самоорганізації населення; на основі гармонізації мовно-культурних відносин з урахуванням реальної ситуації. Певна річ, спричинилися до цього не лише суб'єктивні чинники, а й об'єктивні, але і перші, й другі не були вчасно обраховані на державному рівні. Не слід забувати й того, що економічний занепад Донбасу почався ще в пізньорадянські часи й був зумовлений переадресуванням фінансових потоків на східні регіони СРСР, зокрема Кузбас. Так що незалежна Україна дістала Донбас уже в стадії регресу, — але цей регрес ставився в рахунок саме їй. Вона ж цього ніби й не помічала, принаймні адекватної реакції не було.

На згаданому раніше УІ Міжнародному конгресі українців, що відбувався в Донецьку 28 червня — 1 липня 2005 року, з важливою доповіддю «Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення» виступав відомий на Донеччині вчений, доктор технічних наук, організатор і головний редактор журналу «Схід» Володимир Білецький. Серед його висновків, зроблених на підставі ґрунтовного аналізу суспільно-політичних, економічних, демографічних процесів, були доволі тривожні:

«Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення займає центральне, вирішальне місце.

По суті сам державницький «Український проект» буде успішним або неуспішним у сучасних вимірах в залежності від того, як скоро і як глибоко Схід, зокрема Донбас, буде інтегрований в державотворчі процеси.

Попри всю важливість Сходу України для загальних державотворчих процесів, системних державних чи недержавних проєктів, планів, концепцій інтеграції Донеччини в ці процеси немає. У цих умовах доля Сходу України, Донбасу, як і масштабів та конфігурації всього «Українського проєкту» не є остаточно визначеною».

Але ні ці, ні багато інших застережень не були почуті. Переважало ситуативне, а не перспективне чи прогностичне мислення. Донбас не вийшов з-під влади олігархічних кланів і криміналітету, не відчув соціально-економічних змін на краще, його населення в масі своїй залишалося зануреним у радянську ментальність, інформаційно відторгнутим від решти України і зорієнтованим на Росію (точніше — на «Советский Союз» як предмет своєї ностальгії).

Коли, слідом за подіями в Криму і під їхнім впливом, на Донбасі почався рух за «федералізацію», інспірований і фактично керований регіоналами, нова і ще недосформована українська влада в Києві не знайшла своєчасної і адекватної відповіді. (Залишаю тут осторонь окреме питання про федералізм. На мій погляд, він — у формі, наприклад, поземельного устрою — міг би бути можливий і навіть корисний, якби за проєктом федералізації України не стояла новоімперська Росія, вбачаючи в ньому спосіб розвалу України і почастинного її поглинання, що й показав приклад Криму. Це знов-таки зразок фальшування термінів та ідей, підміни понять, про яку буде далі)

І ось «маємо те, що маємо». Донеччина у вогні... Численні перемир'я й «тиші», «мінські домовленості», «нормандський формат», «відведення важкого озброєння» на якусь там відстань від якоїсь там мінливої «лінії розмежування», «гуманітарні конвої» з боєприпасами і т.д. і т.п. — все це псевдоніми атрибутів найжорстокішої і найпідлішої війни, нав'язаної Україні. Після кожних переговорів жертв і крові стає не менше, через анексований і вже забутий кордон надходять нові й нові потоки дедалі досконаліших засобів нищення, і таке враження, що незабаром «ДНР» підніме в небо ескадрильї МІГів «власного виробництва», а під Маріуполем з'являться деенерівські дредноути й авіаносці...

Живемо в світі парадоксів. Один із них — попри інформативний пересит критично бракує конкретної інформації про конкретні

події, на які звернута вся наша увага. Що ми знаємо сьогодні про реальний перебіг війни? Хіба те, що ситуація напружена, але під контролем. Формула, яка не обіцяє нічого доброго. Під контролем ситуація була і в Іловайську, і в Донецькому аеропорту, і на 31-му блокпосту, а тепер вона під контролем у Дебальцевому, місті Щастя та ін. Де буде завтра? Немає достовірної інформації і про становище на територіях «ДНР» і «ЛНР». Анонімні телефонні голоси звідти в ТСН чи ІНТЕРі — це ще не є інформація...

Уже не один місяць «спостерігає» події дивовижна місія дивовижної ОБСЄ. Мабуть, не з самими ж біноклями приїхали чотирьох рафінованих спеців. Здавалося, буде кому об'єктивно розібратися в потоці взаємних звинувачень щодо порушення домовленостей, трохи щось роз'яснити: хто обстріляв житлові будинки там і там; хто вивів з ладу електромережі та системи водопостачання; де і ким затоплені шахти; що то за таємничі гумконвої, нікому не підконтрольні; як хто поводить з військовополоненими і як це узгоджується з міжнародними нормами. І т.д. і т.п. Час би щось сказати вголос. Чи, може, й говорять, а нам не чути? Чи дипломатична вода в дипломатичних ротах не дозволяє говорити? Бо точна інформація може прозвучати неполіткоректно. Ось сказали очевидне: що Маріуполь обстріляно з території, контрольованої бойовиками, — і Росія розгнівалася, звинуватила в некомпетентності. Тяжка місія у спостерігачів ОБСЄ...

А тимчасом війна множить і множить ненависть. Неважко побачити й зворотну залежність: ненависть підливає масла в полум'я війни. Попереду ж обох іде неправда, розчищаючи ґрунт для неї. Брехня і ненависть плачуть війну, культивують поле для неї. Вони — всесвітні сестри-близнята. І працюють на диво злагоджено, спираючись на свій багатий історичний досвід. Значну частину цього досвіду вони здобували в розтерзаній хижачами Україні — «на нашій не своїй землі». Особливо в 20-му столітті. Разом вони протягом десятиліть викорінювали українську ідентичність і самосвідомість, названу «українським буржуазним націоналізмом». Разом нищили українське село розкуркуленням і голодомором. Разом витравляли всі вияви українського культурного життя на Донеччині як пережитки ворожої ілеології та підступи зарубіжної агентури —

й відпроваджували ненадійний «елемент» подалі від України або й зовсім далеко, в неповороття. Разом культивували «нешадну класову ненависть», дуже чітко зорієнтовану на той самий «елемент». Разом працювали над створенням «нової історичної спільності», в якій на Донеччині не було б місця українській ідентичності, українській школі, українській мові, українській пам'яті.

Не все їм вдавалося, але попрацювали на славу і зробили немалий внесок у підготовку ґрунту для того, що маємо нині на Донеччині. Деморалізували суспільність, пригнобили українство, виховали й загартували «совка». Нині детонують радіокеровані міни, закладені давно. Подивімося на деякі з них...

Великий талант даровано Брехні — спритність у злочинній підміні понять. Використання благородних понять з далеко не благородною, щоб не сказати підлою, метою. Кілька десятиліть поспіль «інтернаціоналізмом» називали державну русифікацію, а «дружбою народів» — політику уніфікації. Непіддатливість уніфікації, збереження власного обличчя називалося «націоналізмом» (довічно чистим від якого були тільки росіяни), а з усіх націоналізмів найлиховіснішим був український («украинские буржуазные националисты — злейшие враги украинского народа», — це мало не в букварях карбувалося). На територіях, найуспішніше культивованих під «єдиний советский народ», чиєсь уперте користування українською мовою могло бути сприйняте вже й не просто як націоналізм, а й як бандерівщина: «бандеровский язык». Донбас, звісно, не благоволив до нього.

З національним піднесенням в Україні, із здобуттям Україною державної незалежності деякі найодіозніші стереотипи радянсько-кагебістського мислення втратили свою поважність. Але ж тих, хто не змирився з цим, не поменшало. Тож Брехня не могла сидіти без діла й марнувати свій хист, свій неоціненний досвід, набутий у боротьбі з українством. Ішов пошук нових форм дезорієнтації і містифікації. Як скомпрометувати те, що треба скомпрометувати? Найпростіший спосіб — застосувати до супротивника якість огидне тавро, а себе оголосити борцем з тією гидотою. В якому понятті для людей, що пережили Другу світову війну, сконцентрувалися найгостріші негативні емоції? Відомо: фашизм. І Брехня заходила

вишукувати «фашистів» у ненависному для неї національно-демократичному колі, а до себе примірювати поцуплену задурно маску антифашизму. Колись люди, в країнах фашизму, життям платили за дуже небезпечну честь бути антифашистами. А в наш час, у молодій українській державі, антифашистами заходилися героїчно величати себе різні темні персонажі, з ненависті до чогось їм невгодного, а надто ж — до української незалежності. Тут і деякі старі радянські партократи, яким нестерпні були демократичні зміни; тут і різні політичні шарлатани, що спекулюють на стереотипах тьмяної політичної свідомості малоосвіченої частини людності. З Москви підказували: в Україні, мовляв, торжествує (або набирає сили) фашизм! Неодмінно з кагебістською прив'язкою до бандерівщини. Треба весь світ піднімати проти загрози українського фашизму! Пригадуєте — років десять-п'ятнадцять тому скільки було повиникало різних «антифашистських» комітетів на чолі з крутіями, яким скрізь в Україні вживався «фашизм»? Саме в Україні, а не деінде — і це ж неспроста. Скільки було галасу, як вони гуманістично красувалися в публічних заявах! Поплававши трохи в нашому наелектризованому повітрі, ці мильні бульбашки луснули. Завдяки Майдану — як концентрованій енергії національно-демократичного руху — світ побачив справжнє обличчя України. Але кремлівська пропаганда не припиняла «боротьби з фашизмом» в Україні, апелюючи до непоодиноких наших земляків, обпоєних «московською блекотою» (Тарас Шевченко)... В Криму фашизоїдні україноненависники, спроста оголосивши себе «антифашистами», виходили на демонстрації проти «українізації» під гаслом «Фашизм не пройде!» Сказали б: ми проти України, української мови, українських шкіл, чи що. Але ж воно було б на той час ще зарано і якимось надто по суті. Потрібен був модний політичний макіяж у наступальному дусі. І це була добра підготовка до того, що сталося потім...

Своя «антифашистська» традиція склалася і в Донецьку. Ще в довоєнний час, згадайте, коли приїздив на передвиборний мітинг кандидат у президенти Віктор Ющенко, його зустрічала і припиняла дорогу добре організована мобільна бригада «антифашистів» — українофобів з відповідними гаслами, вигуками й діями (як-от

перешкоджання проведенню передвиборних акцій, всупереч українському законодавству. «Небажаних» на Донеччину просто не доскали! Тут діяли «по поняттях» реальних хазяїв життя).

В ті дні четверо академіків НАН України — Ігор Юхновський, Платон Костюк, Микола Жулинський та Іван Дзюба — звернулися до Президента України Л. Д. Кучми з відкритим листом, у якому, зокрема, писали:

«Події у Донецьку, що осоромили Україну перед усім світом, показали всю уразливість тієї міжнародної злагоди, якою ми гордимся (...) Звичайно, в місті, давно і дбайливо очищеному від українських шкіл, українських газет, української мови, — неважко організувати вибух українофобії, мобілізувати кілька тисяч оплачених або й добровільних політхуліганів, які кричатимуть: «Ющенко — фашист!» і «Ющенко — бандерівець!», — бо для них «фашист» і «бандерівець» — кожен, хто говорить по-українському «всерйоз», а не «для ролі». Але постає кілька запитань.

Перше. Хто і кому дав право вирішувати, кого пускати на Донеччину, а кого ні? Хто і чому вважає, що він «застолбил» Донеччину для себе?

Друге. Хто відповідь за порушення Конституції і за кримінальний злочин, яким є перешкоджання будь-якій легітимній партії чи громадській організації у проведенні своїх форумів?

Третє. Якщо донецькі барони так легко знаходять немалі кошти для організації «народного гніву», то чому вони не дадуть своєї трудової копійки для вирішення проблеми безпеки донецьких шахт, які щороку забирають десятки життів?

І четверте, головне: хто зацікавлений у тому, щоб нацьковувати Схід України на Захід, використовуючи виплекані в радянські часи стереотипи «западника-бандери», і доки цим силам вільно буде підкошувати єдність України, тобто її майбутнє?»

Ми, автори цього листа, мали зустріч з Президентом, він начебто поділяв нашу тривогу, але цим усе й обмежилось. А уряд і Верховна Рада взагалі «не помітили» події, яка провіщала нагнітання керованої українофобії на Сході України. І все наступне було не випадковим

А вже порівняно недавно, коли у Верховній Раді обговорювали так званий «мовний» законопроект Ківалова і ще когось там, у Донецьку добре плекані «антифашистські» дами вийшли на мітинг з транспарантом: «Упразднить українский язык за ненадобностью». Цілковитий тобі антифашизм! Пам'ятаєте чи вже забули? Чи й не помітили?

А ось черговий телерепортаж з Донецька (ТСН, 11.02.2014). Показують войовничу чорну сотню, декоровану георгіївськими стрічками, з гаслом: «Георгиевские ленты объединят Украину!»

Якийсь розпашілий пацанюга реве: «Я не хочу Западной Украины! Я не хочу бандеровцев! Я не хочу Европы! Я не хочу фашизма!»

Це дослівно. Ще одне обличчя донецького антифашизму...

І вже зовсім недавно, — але ще в довоєнному Донецьку, — такі ж дами-антифашистки люто розтрощили на центральному майдані столи із свічками в пам'ять героїв Небесної сотні. Пам'ятаєте ці моторошні телекадри? А пам'ятаєте картину мітинга в Слов'янську 9 травня 2014 року, на День перемоги, коли одна з таких щасливих дам кричить у мікрофон: «Пусть они (тобто фашисти-українці. — Авт.) идут в свою *фашистскую* Европу, а нам ближе наша Россия!»

Ну, і, мабуть, усі пам'ятають, як, з яким знущальницьким цинізмом відзначили в Донецьку річницю Незалежності — 24 серпня 2014 року. Таке приниження національної і людської гідності не забувається... І як продовження цього пекельного спектаклю — знущання з військовополонених у Донецьку 22 січня 2015 року — у День Злуки, — показане московським телебаченням на випередження міжнародного розслідування терористичного акту?

Це і є нинішній «антифашистський» фашизм українофобів. Він виріс на ґрунті десятиліть спільної роботи Брехні і Ненависті, які перейшли з радянсько-кагебістських часів і непогано прижилися у феоді донецьких грабіоналів.

Але звернімо увагу: серед усіх цих «антифашистів»-українофобів, на їхніх публічних шабашах, щось не видно було шахтарів, металургів, залізничників, видатних науковців і діячів культури. Не дуже видно їх і серед творців і «активу» «ДНР» та «ЛНР». Соціальний портрет цих «республік» тьмянний, персоналії не проглядаються. Ніби якась аморфна маса, однак злютована антиукраїнською

істерією. Але, мабуть, це все-таки дуже приблизне уявлення, яким часто задовольняються наші ЗМІ і більшість публіцистів. Воно здатне дезорієнтувати українську громадськість, та й прийняттю адекватних політичних рішень мало допоможе. Потрібен соціологічний аналіз, потрібні будуть тривалі зусилля демографів, психологів, психоаналітиків, медиків, статистиків, — щоб відтворити сумарний образ тієї людності, на яку спираються «ДНР» і «ЛНР» або яку нібито репрезентують. І до якої доведеться звертатися. Звичними фразами про бомжів, наркоманів і алкашів тут не відбудешся. Не дурімо себе: бомжі, наркомани й алкаші є скрізь; певно, на Донбасі їх більше, ніж деінде, і вони відіграли немало роль у подіях, але самі вони не могли б розгорнути такий досить широкий (принаймні на початку) рух і створити реально діючі владні структури. І не вони забезпечують досить ефективну антиукраїнську роботу місцевих ЗМІ — це роблять професійні журналісти. Тобто: там, крім російських спеців, є свій соціум, хоч і не знати, наскільки представницький і життєздатний. І він не вичерпується «бандитами», хоч серед бандитів нерідкість — особистості зі специфічними здібностями до організації різних акцій, як таємних, так і гучних. Історія різних народів дає немало прикладів на це. А деякі з професійних бандитів ставали й видатними політичними діячами. Але це окрема тема.

Вернімося до нашої теми: зовнішні і внутрішні чинники та обставини донецької трагедії. .

Імперський сказ Путіна захлинувся б на кордоні з Україною, якби по другий бік кордону його не ждали традиційні п'яті, шості чи якісь-там одинадцяті «колони», на які багата українська історія. «Україно, Україно! Оце твої діти» (Тарас Шевченко). Що ж до варіанту донецького, то тут навіть не про «колони» доводиться говорити. Тут щось масштабніше й організованіше — системна робота місцевих владних структур, які у складі України послідовно вибудовували фактично «Русский Мир», обходячись без цього самоозначення і, відповідно до ситуації, не цураючись тризуба й жовтоблакитного прапора на фронтонах своїх установ.

Досягнутий ступінь відірваності Донбасу від життя решти України я відчув улітку 2005 року під час проведення в Донецьку

Світового конгресу українців. У його роботі брали участь сотні вчених-гуманітаріїв, різних національностей, з десятків країн, у тому числі люди із світовими іменами. Ніколи в Донецьку не було такого грона науковців з усіх континентів. Здавалося б, їх розхапають на телепрограми, інтерв'ю для радіо і газет, запрошуватимуть на виступи й для знайомства — така рідкісна нагода, та й честь для Донецька: є чим гордитися. В інших містах України, де проводились такі конгреси, відбою не було від журналістів. Тут же — глибока байдужість. Тільки одна-дві газети дали коротенькі «інформашки». Це не було ані навмисною ігнорацією, ані підкресленим зневажанням. Просто цей багатоденний науковий форум випадав із стилю життя мільйонного міста, з його інформаційної сфери, цілком підпорядкованої російським стандартам і російському наповненню. Так було на всій Донеччині і так тривало десятиліттями. Ні телеслова, ні радіослова, ні слова газетного з любов'ю до України, зацікавлено про Україну як цілість, як державу. Хіба щось вимушено-казенне, «для галочки». Або в мізерних тиражах поодиноких українських видань. Зате скільки запобігливої мови про Росію, яка насиченість донецького інформпростору прямою московською продукцією! Неважко уявити, якого громадянина України виховували. І куди він мав дивитися, в якому напрямку.

Тож не дивно, що для багатьох донеччан Україна була чимось далеким і чужим. Але ж не для всіх! Далеко не для всіх. І це особливо важливе тепер.

У витравленості відчуття України крилася велика небезпека не лише для Донеччини, а для всієї України. Дехто з політичних лідерів напевне відчував цю небезпеку, принаймні, лунали голоси про необхідність створення єдиного інформаційного і культурного простору, який «зшив» би країну. Але далі розмов справа не пішла. Чи то політичної волі й енергії не вистачило, чи то резервів фінансових і творчих, чи то всі сили пішли на міжпартійну боротьбу. А головне — потужні олігархічні клани були зацікавлені в збереженні й культивуванні «осібності» Донеччини, в протиставленні її решті України (поки ще вони не готові були опанувати всією Україною), — саме це давало їм козир у політичній боротьбі. І вони саботували всяку спробу культурної і ментальної консоліда-

ції Сходу і Заходу України. Пригадаймо, що навіть запрошення донецьким школярикам провести зимові канікули на засніжених Карпатах зустрічали спротив: мовляв, хочуть нашим дітям нав'язувати бандерівську віру. Що вже говорити про те, що славетні мистецькі колективи, які з величезним успіхом гастролювали на всіх континентах, десятиліттями не бували на Донеччині, і не зі своєї вини, — тож зарозумілий масовий донеччанин нової доби щирсердо вважав українську культуру «шароварщиною», а часом і зовсім малоосвічений «совок» почував свою вищість на тій підставі, що слухає московський «телік» і говорить мовою, що трохи скидається на російську.

Це відоме й зрозуміле. Але немалою була, на мій погляд, і провина т.зв. національно-демократичних сил. По-перше, їм була (і залишається) властивою абсолютизація своєї патріотичної ейфорії, а відповідно — брак самокритичності й тверезої оцінки ситуації. Психологічно це пояснюване: потрібна віра, потрібне піднесення. Але при цьому бажано (або й необхідно) бачити реальність навколо себе. Далекого вересня 1989-го я свою співдоповідь на Установчому з'їзді Народного руху України за перебудову розпочав із застереження, що вона «досить дисонуватиме із настроєм, який панує в цій аудиторії. Але я вважаю, що це потрібно, тому що за межами цього залу є величезні простори України, і на цих просторах не скрізь панує така атмосфера, як у нас з вами. І якщо ми хочемо не просто розпалювати самих себе, а хочемо йти до людей і працювати з ними, то нам є про що подумати».

Це застереження, заклик враховувати неоднозначність настроїв суспільства не всім сподобалися. А щось подібне доводилося мені говорити й писати ще чверть століття, звертаючи увагу українських патріотів на дивну сліпоту до того, що діється поза їхнім колом, на невміння й небажання виходити поза це своє коло й дискутувати з людьми інших поглядів та переконувати їх або й самим дечого навчатися. На жаль, ця патріотична слабкість виявилася і під час Майданів. Адже були й Антимайдани, хай і організовані антиукраїнською владою, проплачені, брутальні, але гасла, що там лунали, були невинуваті й відбивали настрої певної частини людності. З погляду часу думається, що, мабуть, треба було докласти більших

і продуманіших зусиль для контактів, дискусій тощо — можливо, це допомогло б знайти шляхи для зменшення розриву між українцями різних регіонів (чого не досягти простим декламуванням гарного гасла «Україна єдина»). В усякому разі, необхідно було дати «Сходу України» адекватнішу інформацію про київський Майдан, яскравіше показати його людське обличчя, щоб хоч трохи розвіяти міф про «націоналістів» і «фашистів». Але як це мало б робитися? Імпровізації тут би не дуже допомогли, а до якоїсь системи (типу пізнішого інформволонтерства) суспільність, за умов гострої протидії антимайданної влади, не була готова. І завезені антимайданники налаштовані були швидше на погроми, ніж на дискусії.

Звичайно, інформаційний і ментальний аспекти донецької проблеми — не єдине, що було, і, може, й на сьогодні не є найпекучіше... Є агресія Росії, є руйнація, є соціально-економічна криза, є гуманітарна катастрофа на Донеччині... Ніхто не знає, коли і як це скінчться. Колись говорилося про кілька днів, потім про кілька тижнів, потім про кілька місяців, тепер лік іде на роки. Навіть великі державні оптимісти зазирають уже на п'ять, а то й десять років наперед. І що там бачать? Що вичаклує таємна дипломатія «великих» і чи не спробують поставити Україну перед доконаним фактом?

Одне можна сказати напевне: хоч би якою стала Донеччина в наступні роки — особливим регіоном України; вільною економічною зоною; тимчасово (?) окупованою територією; «поверненою» областю Росії (хоч це і виключене як реальність, але залишається як московське марення); підросійським територіальним уламком на зразок Придністров'я, — миру і спокою не буде ні в Україні, ні на Донеччині. Довічний володар Російського царства Путін не відмовиться від своїх зазіхань і не послабить провокацій та диверсій — не лише на Сході України. Однак за будь-яких обставин на Донеччині житимуть не самі лиш ідейні ліліпутінці й темні шалапутінці, а й люди, які вже відчують або ще відчують, що їх вплутали в чужу жорстоку гру. Пережите впливає і вплине на погляди й настрої багатьох. По-різному. Хтось прозріє. Хтось утвердиться в своєму українстві. Хтось звинувачуватиме Україну в бідах війни і ще більше озлобиться. Хтось клястиме всі можливі влади. Різні настрої будуть і серед переселенців, і серед тих, хто приймає їх. Але над

усіма тяжітиме пам'ять смертей, каліцтв і руїни. І якщо не всі, то багато хто з них будуть невірниками своєї злости й ненависті. Або своїх моральних травм. Або своєї пам'яті.

Це буде найтяжча спадщина. І як їй дати раду? Як з нею буде жити?

На відновлення будівель, на відбудову господарства, на рекультивувацію — бодай часткову — розбомблених і отруєних ґрунтів та очищення землі від мін і осколків може вистачити десятка років — ще ж і міжнародні проекти будуть. А скільки років знадобиться для рекультивації душ людських і хто допоможе?

Це питання питань — як не на сьогодні, то на близьке й на далеке майбутнє.

26 січня 2015 року

Науково-популярне видання

Дзюба Іван Михайлович

Донецька рана України
Історико-культурологічні есеї

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук

Підписано до друку 26.01.2015. Формат 60x84/16

Ум.друк.арк. 4,65. Обл.-вид.арк. 4,22.

Наклад 300 прим. Зам. 8.2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ, вул. Грушевського, 4